

✓ ~~К~~-14038

П 290810

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 118
ІСТОРІЯ
ВИПУСК 9

«ВИЩА ШКОЛА»

47 коп.

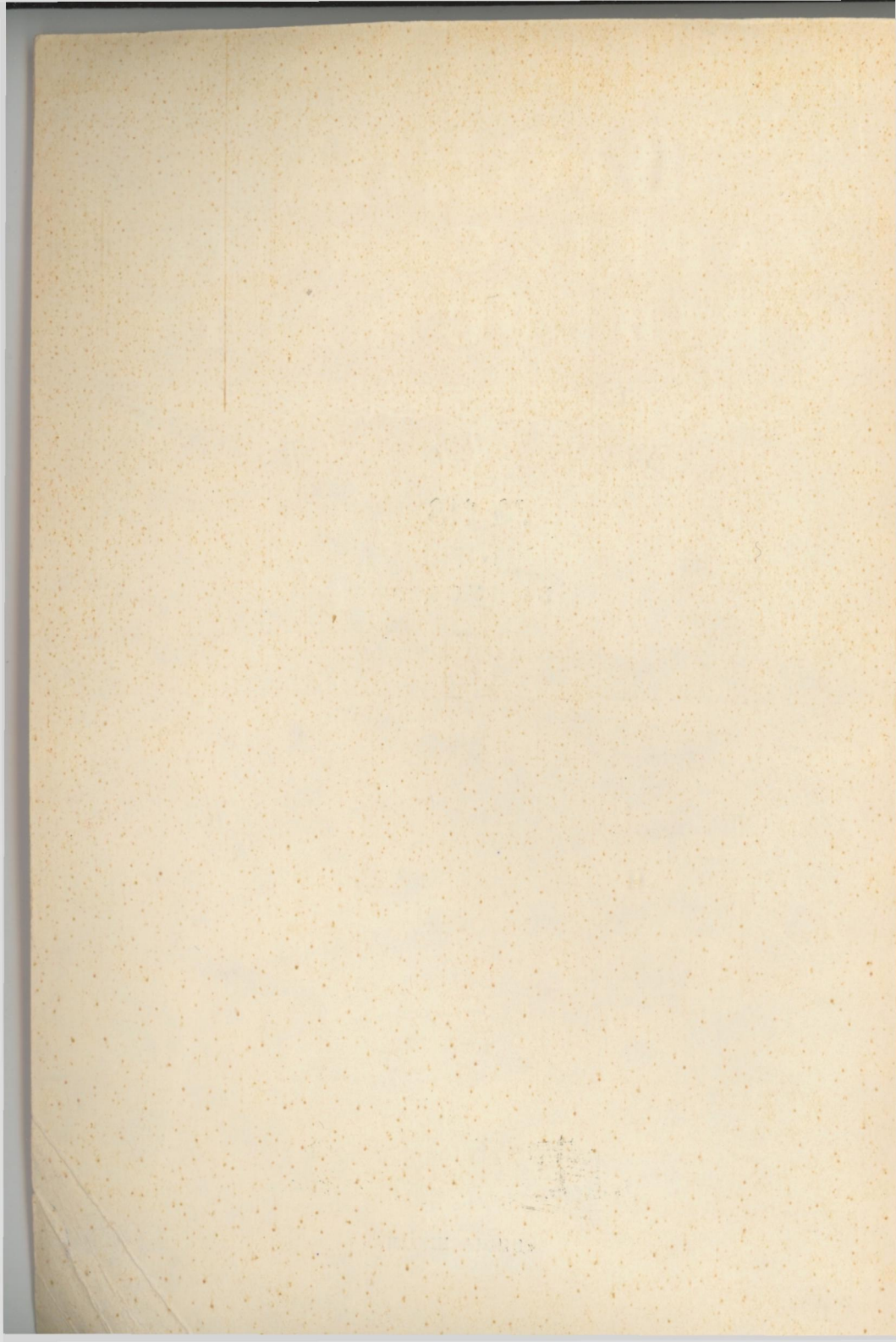
КК

V.N. Karazin Kharkiv National University

00271735

3

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ
СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР

ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

№ 118

ІСТОРІЯ

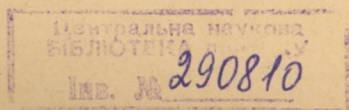
ВИПУСК 9

ВИДАВНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ВИЩА ШКОЛА»
ВИДАВНИЦТВО ПРИ ХАРКІВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
Харків — 1975

Редакційна колегія:

С. М. Королівський, Б. К. Мигаль (відповідальний секретар), А. І. Митряєв, І. К. Рибалка, С. І. Сидельников (відповідальний редактор), І. Л. Шерман, Б. А. Шрамко.

© Харківський державний університет, 1975.

**ВИСВІТЛЕННЯ БОРОТЬБИ ПАРТІЇ ПРОТИ «ЛІВИХ КОМУНІСТІВ»
І ТРОЦЬКІСТІВ У ПЕРІОД БРЕСТА В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ
20-Х — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 30-Х РОКІВ**

У боротьбі за чистоту революційної теорії — ідейно-політичну й організаційну згуртованість партія більшовиків у період Бреста долала опір не тільки всього контрреволюційного табору, а й групи «лівих комуністів» та троцькістів.

За визначенням В. І. Леніна, внутріпартійна криза цього періоду була однією з найбільших криз, які переживала російська революція [див. 1, с. 73].

Необхідно вказати, що саме В. І. Ленін є першим істориком Брестського миру. Цій проблемі і зокрема боротьбі партії з «лівими комуністами» і троцькістами В. І. Ленін присвятив понад 50 праць. У роботах «Про «ліве» хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність», «Дивне і потворне», «Про революційну фразу» та інших він рішуче викрив дрібнобуржуазну суть і авантюристичну спрямованість платформи «лівих комуністів» і троцькістів. На основі глибокого і всебічного аналізу історичної дійсності В. І. Ленін показав повну безпідставність позиції «лівих комуністів» в оцінці конкретних умов революційних подій періоду Бреста.

Уже в 20-х роках поряд з загальними роботами про Жовтневу революцію, громадянську війну і зовнішню політику Радянської держави, де якоюсь мірою знайшли висвітлення і питання Бреста, вийшли перші роботи з історії Брестського миру, зокрема з історії внутріпартійної боротьби, на яких ми і зосереджуємо свою увагу. Головним чином, це популярна, близька до публіцистичної література. Журнальна стаття була майже основною формою вивчення проблеми.

Внутріпартійна боротьба в період укладення Брестського миру коротко розглядалася також в історіографічних дослідженнях з різних питань історії радянського суспільства, що з'явилися в 60-х роках [7, с. 18].

Однак ще немає жодної спеціальної праці, де було б подано історіографію даної проблеми. Ми прагнемо простежити бо-

ротьбу партії більшовиків проти «лівих комуністів» і троцькістів в період Брестських переговорів у радянській історіографії 20-х — першої половини 30-х років.

Привертає увагу видана в 1923 році стаття М. Овсянникова, котрий писав, що під час боротьби за Брестський мир значна частина працівників ЦК партії більшовиків була вражена «дитячою хворобою лівизни», уперто наполягала на відмові від Брестського миру, намагаючись революційною фразою та авантюризмом підштовхнути революцію на Заході [17].

У роботі В. Соріна (в період Бреста він стояв на позиціях «лівих комуністів») коротко розглядається історія появи лівокомуністичної течії, яка являла собою першу серйозну і глибоку суперечність у партії [18]. Автор правильно вказує, що розбіжність з «лівими комуністами» не можна аналізувати лише з точки зору їх ставлення до Брестського миру, бо вони стосувалися всієї політики Радянської республіки в цілому. В. Сорін викриває помилки «лівих комуністів» в оцінці перспектив розвитку світової революції, говорить про заперечення ними компромісів, які «ліві комуністи» вважали початком загибелі революції.

Однак, показуючи дрібнобуржуазну суть позиції «лівих комуністів», автор не засуджує їх авантюристичної концепції в цілому. Він намагається виділити лише «крайніх лівих», цитателлю яких було Московське обласне бюро. «Саме вони,— говорить Сорін,— стояли на позиції, діаметрально протилежній точці зору В. І. Леніна» [18, с. 38]. Автор не дає належної політичної оцінки і провокаційним, антиленінським діям Троцького в Брест-Литовську, а тільки констатує здійснений факт. Позицію Троцького щодо укладення Брестського миру він називає проміжною лінією в партії, яка нібито виявилася у лютому 1918 року, коли Троцький відмовився від переговорів. Тимчасом документи свідчать, що Троцький вже 24 січня 1918 р. на засіданні ЦК намагався провести свою капітулянтську резолюцію: «Ми війну припиняємо, миру не укладаємо, армію демобілізуємо» [3, с. 173].

В. Сорін невірно, суперечливо і плутано тлумачить позицію Троцького у Брест-Литовську. «Це була позиція без позиції,— пише автор,— ніякої своєї ідеології у прихильників третьої лінії (тобто троцькістів — М. Б.) по суті справ не було» [18, с. 96]. Неправильно цей автор розглядає і поведінку Троцького на засіданні ЦК РСДРП 23 лютого 1918 року, який утримувався, коли голосували за прийняття німецьких умов миру. А саме на цьому засіданні Троцький вимагав капітуляції перед німцями. «Ми не були б у поганій ролі,— говорив Троцький,— якби навіть вимушені були здати Пітер і Москву» [3, с. 212].

В. Сорін не показує, що основним теоретичним посиланням «лівих комуністів», як і Троцького, було твердження про не-

можливість перемоги соціалізму в одній країні і про неминучість загибелі диктатури пролетаріату. Він не розкриває ідейної спорідненості поглядів «лівих комуністів» з троцькістською теорією «перманентної революції».

Отже, В. Сорін під час боротьби за Брестський мир не зміг до кінця подолати своїх попередніх помилок.

Питанням внутріпартійної боротьби значне місце відведено в роботі І. Волковічера [9]. Він розглядає три позиції в питанні про мир: ленінську, лівокомуністичну і троцькістську. Однак не можна погодитися, що вперше ці різні погляди виявилися лише в кінці січня 1918 року [9, с. 38]. Як видно з промови Бухаріна на VII з'їзді партії, ще на початку листопада 1917 року «ліві комуністи» виступили з позицій революційної війни» [4, с. 24].

Говорячи про шкідливу для справи миру політику «лівих комуністів», автор правильно підкреслює, що вони відбивали інтереси і настрої «патріотично мислячого міського міщанства» [9, с. 62]. Стверджуючи, що внутріпартійні розбіжності з корінних питань зовнішньої і внутрішньої політики існували тільки до кінця липня 1918 року [9, с. 47], дослідник помиляється. Не можна погодитись і з тим, що ліві есери аж до IV Надзвичайного з'їзду Рад виступали за укладення Брестського миру [9, с. 70].

Боротьба В. І. Леніна за мир висвітлена і в роботі К. Шмідта [21]. В ній показано, як В. І. Ленін спростовував всі основні доводи противників Брестського миру. Говорячи про зрадницьку політику Троцького, К. Шмідт дійшов висновку: своєю поведінкою в період Бреста і після нього Троцький показав, що це була не просто тактична помилка. Адже і в 20-ті роки він твердив: підписання Брестського миру — це «капітулянтські махінації» [21, с. 156].

Складність боротьби партії більшовиків під час укладення Брестського миру відбита у статті О. Ільїна-Женевського [10].

Значне місце в ній відведено ролі В. І. Леніна на VII з'їзді партії, де вождь послідовно й переконливо довів неминучість підписання тяжкого, принизливого, але необхідного миру [10, с. 62].

М. Москальов у своїй брошурі досліджує, як у жорстоких боях з правими та «лівими» опортуністами розвивався й зміцнювався більшовизм — теорія й тактика світового робітничого руху [16]. Автор згадує, що лівокомуністичний ухил в партії з'явився ще в 1915 році. М. Москальов показує глибоко хибний підхід «лівих» до аналізу природи і суті монополістичного капіталізму, оцінки імперіалізму, заперечення компромісів та ін., що відбулося на їх платформі під час укладення мирного договору. В період Бреста, — зазначає автор, — Бухарін, будучи на чолі фракції «лівих комуністів», не хотів зрозуміти, що після

експропріації крупного капіталу головним ворогом соціалістичного будівництва була дрібнобуржуазна стихія» [16, с. 68].

Ставлення «лівих комуністів» і Троцького до використання можливої військово-технічної допомоги з боку капіталістичних країн розглядається у статті М. А. Корнатовського [11]. Троцький схилився до політичного авантюризму. «Якщо в питанні миру або війни,— пише автор,— «ліві комуністи» були солідарні з Троцьким, то в питанні про військово-технічне погодження цей блок розколовся» [11, с. 7]. Однак автор не вказує конкретної різниці в поглядах «лівих комуністів» і Троцького, у їх ставленні до захисту завоювань Жовтня, до обороноздатності Радянської республіки.

Політика партії під час гострої боротьби за Брестський мир розглядається у книзі В. Котовича [13]. Автор характеризує антиленінські позиції «лівих комуністів» і Троцького, хитання Зінов'єва і Каменєва. На конкретних прикладах він глибоко розкриває роль В. І. Леніна у цій боротьбі, який довів неспроможність і авантюризм політики «лівих» і Троцького. В. Котович вперше зупиняється на помилкових позиціях деяких членів ЦК з питання про мир.

Цікавий матеріал, що стосується історії боротьби з «лівими комуністами» в Петроградській організації більшовиків, наводиться у статті М. Лур'є [15]. На прикладі загальноміської конференції Петроградської організації РСДРП(б), що почала свою роботу з 17 лютого 1918 р., тут показано, як поступово перемагала ленінська точка зору в питанні про мир. М. Лур'є пише, що на заключному засіданні конференції «ліві комуністи» вже не відбивали поглядів більшості членів петроградської організації.

М. Березін у своїй статті говорить про те, як «ліві комуністи», підміняючи аналіз конкретної обстановки «революційними фразами» про зраду світової революції, висували гасло розриву союзу робітничого класу з селянством, роблячи ставку тільки на міжнародний пролетаріат [8]. Відразу ж після Жовтня «лівими комуністам» вдалося повести за собою частину робітничого класу і навіть комуністів, які потрапили під вплив «революційної фрази». Але їх шовний ідейний крах був неминучим.

У статті М. Шачнева показано, що «ліві комуністи» під час боротьби за Брестський мир основну ставку робили на міжнародну революцію [20]. На різних етапах переговорів у Брест-Литовську ці «рятівники» міжнародної революції вели запеклу боротьбу проти ленінської політики миру і самого В. І. Леніна. Зазнавши поразки на VII з'їзді партії, вони остаточно оголили свій «патріотизм» і відкрито виступили проти завоювань Жовтня.

Питання внутріпартійної боротьби висвітлені у статті П. Антонова [6]. Значне місце в ній відводиться невтомній діяльності

В. І. Леніна. В статті показується, як В. І. Ленін послідовно викривав дрібнобуржуазну суть позиції «лівих комуністів» і Троцького в період Бреста.

Привертають увагу також статті, де вперше коротко характеризується роль і діяльність деяких партійних, комсомольських і профспілкових організацій в період Бреста.

Так, Г. Костров розглядає етапи боротьби Московської партійної організації у післяжовтневий період [12]. Автор підкреслює, що саме Московська партійна організація найбільше зазнавала тоді впливу «лівих комуністів». Бо, не знайшовши належної підтримки серед московського пролетаріату, вони влаштувалися у Московському обласному бюро, звідки продовжували вести свою розкольніцьку, антипартійну діяльність. Г. Костров наводить матеріали про те, як «ліві комуністи» у вузькому колі виробляли резолюції і постанови, спрямовані проти укладення Брестського миру.

В статті В. Куликова йдеться про ставлення Петроградського комітету союзу молоді до Брестського миру [14]. Молодь керувалася не розумом, а почуттями. Ось чому комітет, як і «ліві», вважав підписання миру капітуляцією перед імперіалізмом, врятування бачив тільки у революції на Заході. Однак у тяжкі дні наступу німців на Петроград члени союзу активно вступили до лав Червоної армії, щоб захистити завоювання Великого Жовтня.

Цікавий матеріал, який розкриває історію боротьби петроградських профспілок за Брестський мир, є у статті О. Абрамова [5]. Автор наводить документи, що свідчать про посилення в цей період виступів меншовиків і правих есерів, про дрібнобуржуазні хитання серед деякої частини більшовиків. Разом з тим, протоколи Петроградської ради профспілок за березень 1918 р. показують, що петроградські профспілки в тяжкі дні Бреста пішли за партією В. І. Леніна. Антиленінська ж позиція Петроградської ради профспілок «не відбивала інтересів і думок профспілкових мас» [5, с. 112].

Отже, період з 20-х до середини 30-х років був часом становлення марксистсько-ленінської історіографії Бреста. Він нерозривно пов'язаний з загальною боротьбою партії проти дрібнобуржуазної ідеології «лівих комуністів» і Троцького.

У ході цієї боротьби партія більшовиків відстояла марксистсько-ленінську теорію соціалістичної революції, проти якої виступали «ліві комуністи» і троцькісти, добилася ідейно-політичного згуртування своїх рядів. Публіцисти й історики вже тоді поставили питання про антиленінські позиції Троцького та «лівих комуністів». Основним теоретичним посиланням «лівих комуністів», так само як і троцькістів, було твердження про неможливість перемоги соціалізму в одній країні і загибель диктатури пролетаріату Росії в разі затримки революції на Заході.

В той же час не можна не помітити і ряд істотних прогалин у дослідженні питань внутріпартійної боротьби в 20-х — середині 30-х років. Так, деякі роботи містили помилкові положення, недостатньо чітку оцінку політичної позиції Троцького в період Брест-Литовських переговорів, не завжди вірно висвітлювалася капітулянтська діяльність «лівих комуністів», щодо миру. Мало було праць, які відбивали внутріпартійну боротьбу в місцевих партійних організаціях і Радах, слабо вивчалася питання про діяльність дрібнобуржуазних партій в період укладення Брестського миру.

Вивчення даної проблеми має виключно актуальне значення на сучасному етапі, коли в комуністичному русі оживилися антиленінські праворевізіоністські і ліво-сектантські течії, що є серйозною загрозою єдності міжнародного робітничого і комуністичного руху. Багатогранний досвід партії Леніна використовується комуністичними партіями всього світу. І сьогодні, як заклик, лунають слова Леніна про те, що «треба воювати проти революційної фрази, доводиться воювати, обов'язково воювати, щоб не сказали про нас коли-небудь гіркої правди: «революційна фраза про революційну війну погубила революцію» [2, с. 10].

Отже, історія боротьби партії з «лівими комуністами» і троцькістами вчить політичній пильності, принциповості, непримиренності до найменшого відступу від марксистсько-ленінської теорії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ленін В. І. Доповідь про війну і мир. — Твори, т. 27, с. 63—83.
2. Ленін В. І. Про революційну фразу. — Твори, т. 27, с. 1—10.
3. Протоколи ЦК РКП(б). Август 1917 — февраль 1918 гг. М., 1958, 487 с.
4. Седьмой экстренный съезд РКП(б). Стенографический отчет. М., 1962, 401 с.
5. Абрамов А. Петроградские профсоюзы и Брестский мир. — «Красная летопись», 1934, № 2 (59), с. 112—119.
6. Антонов П. Борьба партии с «левыми коммунистами» и троцкистами по вопросу о Брестском мире. — «Борьба классов», 1935, № 4, с. 6—11.
7. Астахов В. И., Шерман И. Л. В. И. Ленин — историк советского общества. Харьков, 1969. 355 с.
8. Березин Н. Борьба партии с «левыми коммунистами». — «Большевик», 1935, № 11, с. 75—86.
9. Волковичер И. Брестский мир. М., 1928. 33 с.
10. Ильин-Женевский А. Брестский мир и партия. — «Красная летопись», 1928, № 1 (25), с. 48—65.
11. Корнатовский Н. А. Большевизм и троцкизм в годы гражданской войны. — «Красная летопись», 1932, № 4 (49), с. 5—11.
12. Костров Г. Московская парторганизация в период Октября—Бреста. — «Борьба классов», 1934, № 7—8, с. 163—167.
13. Котович В. Политика партии в период Бреста. Л., 1934. 51 с.
14. Куликов В. Петроградский комсомол в дни Бреста. — «Красная летопись», 1934, № 2 (59), с. 48—57.
15. Лурье М. Из истории борьбы с «левыми коммунистами» в Петроградской организации большевиков. — «Красная летопись», 1934, № 2, с. 100—105.

16. Москалев М. Борьба партии с лево-большевиками в годы мировой войны. М., 1930, 75 с.
17. Овсянников Н. ЦК РКП(б) и Брест. — «Современник», 1923, № 1, с. 251—258.
18. Сорин В. Партия и оппозиция. М., 1925, 184 с.
19. Черных А. Г. В. И. Ленин — историк пролетарской революции в России. М., 1969, 333 с.
20. Шачнев М. Борьба партии против «левых коммунистов» и троцкистов 1918—1921 гг. — «Пропагандист», 1935, № 7, с. 6—14.
21. Шмидт К. Ленин о войне и о защите пролетарской диктатуры. М.—Л., 1928, 223 с.

В. І. БУТЕНКО

РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕРШИХ МТС НА УКРАЇНІ В 1927—1929 РОКАХ

Вивчення історії соціалістичного перетворення сільського господарства було й залишається важливим завданням радянської історичної науки. Серед численних питань цієї проблеми чільне місце належить історії діяльності перших МТС.

З другої половини 50-х років почали з'являтися історіографічні праці, в яких підбивалися підсумки та накреслювалися подальші напрямки у вивченні даної проблеми [1; 6; 16; 10; 21; 22].

В. І. Погудін в одній із своїх ранніх робіт зупиняється і на літературі кінця 20-х початку 30-х років про діяльність МТС. Він називає працю О. М. Маркевича, як таку, що заслуговує найбільшої уваги [16, с. 126].

М. Л. Богденко і І. Є. Зеленін підкреслюють, що вплив на одноосібні господарства великих державних МТС, які мали у своєму складі міцне ядро промислових робітників та значну технічну базу, і дрібних кооперативних МТС, які нерідко виконували функції прокатних пунктів, був різним [1, с. 202].

Короткий огляд літератури про діяльність перших машинно-тракторних станцій подано в роботі О. М. Чинчикова [21], де поруч з іншими ставиться питання про час виникнення першої МТС. Найбільш аргументованою автор вважає точку зору І. О. Юркова [21, с. 162—163], який відносить зародження МТС до літа 1927 року. Водночас О. М. Чинчиков помиляється, заперечуючи факт створення першої машинно-тракторної станції при радгоспі ім. Шевченка Березівського району Одеського округу [21, с. 162].

Пропонована стаття є першою спробою історіографічного аналізу діяльності МТС на Україні в 1927—1929 роках. Об'єкт аналізу — література з історії діяльності МТС вказаних років, видана з 1929 року до наших днів.

Вивчення цього питання пройшло декілька етапів. Перший припадає на кінець 20-х початок 30-х років. Праці, які він охоп-

лює, різні за вимогами, що ставляться до історичних досліджень, але мають деякі спільні риси. Їх поява зумовлена необхідністю узагальнити досвід діяльності перших МТС. Писались вони здебільшого людьми, котрі брали безпосередню участь у соціалістичному перетворенні сільського господарства на Україні. Базуючись на статистичних даних, ці автори висунули ряд положень, котрі пізніше були враховані і розвинені історичною наукою.

Друга половина 30-х — 40-і роки — етап, зовсім не багатий на літературу з історії колгоспного руху, що передував масовій колективізації. Культ особи позначився і на розробці даної проблеми.

Третій етап розпочався після XX з'їзду КПРС. Значно зростала джерелознавча база досліджень за рахунок місцевих архівів і преси. По-новому стало висвітлюватись питання про роль партійних і радянських органів у створенні та розгортанні діяльності машинно-тракторних станцій. Уточнено час зародження першої МТС ім. Шевченка на Одещині і ряд інших питань.

Як вказувалося вище, перші спроби аналізу діяльності МТС у справі колективізації сільського господарства було зроблено в кінці 20-х — на початку 30-х років.

Діяльність перших машинно-тракторних станцій знайшла своє відображення в брошурі директора першої МТС на Україні О. М. Маркевича [15], у працях К. Демьяненка [8], В. Соловейчика [17], К. Григор'єва [3], В. Дробота і І. Ковальського [9], Ф. Кузьменка [11], С. Лейкіна [14] та інших.

О. М. Маркевич, аналізуючи досвід МТС радгоспу ім. Шевченка, дійшов висновку, що машинно-тракторні станції були покликані відіпрати і відіграли виключно важливу роль в усупільненні селянських земель і техніки. Автор підкреслює значення МТС у звільненні бідноти від куркульської залежності в період підготовки суцільної колективізації.

Історія однієї з перших і найбільших МТС, що виникла на початку 1929 року, висвітлюється у праці Ф. Кузьменка [11]. На базі великого і переконливого статистичного матеріалу автор показує плідний вплив Баштанської МТС на розвиток колгоспного руху. Організацію та діяльність Баштанської МТС автор органічно і послідовно пов'язує з колгоспним будівництвом у Баштанському районі. Він пише, що створення МТС було необхідним і закономірним наслідком посилення колгоспного руху, зростання земельної площі колгоспів та розвитку природного процесу їх укрупнення, кущування. МТС мала забезпечити ефективне використання складної сільськогосподарської техніки і зокрема тракторів [11, с. 19].

Автор висвітлює велику організаторську роботу, що провадилась окружним та районним партійними комітетами, а також радянськими органами з метою організації МТС [11, с. 20].

Ф. Кузьменко досить детально описує організаційну діяльність МТС, називаючи територію, що її обслуговувала станція, колгоспи, соціальний і національний склад колгоспників. Автор показує, що завдяки МТС збільшувалися земельні площі колгоспів, сталися істотні зміни в агротехніці: вже навесні 1929 р. на всій площі, що її обслуговувала машинно-тракторна станція, було ліквідовано трипільну і введено шестипільну сівозміну. Шестипілля, сівба озимих культур на великих масивах зумовили значне зростання врожайності на колгоспних ланах. Автор наводить цікаві відомості про технічну оснащеність колгоспів.

У праці С. Лейкіна, присвяченій Шевченківській МТС, підкреслюється, що ця машинно-тракторна станція сприяла небувало широкому розгортанню колективізації селянських господарств [14]. В 1929 році, пише автор, 52 тракторні загони обробляли 33 000 гектарів селянської колгоспної землі на території Березівського та частково Шевченківського і Жовтневого районів [13, с. 38—43]. Автор розкриває роль цієї МТС у підготовці механізаторських кадрів для села, які комплектувалися головним чином з незаможників і середняків. Так, на 1929 рік у Шевченківській МТС було навчено 400 трактористів, причому кожне село виділило своїх представників для оволодіння механізаторською професією [14, с. 42].

С. Лейкін, як і Ф. Кузьменко, пише про загострення класової боротьби в районі з початком роботи машинно-тракторної станції. Куркульство намагалося дискредитувати соціалістичні заходи, створювало фіктивні колективні господарства, застосовувало терор. Посилення класової боротьби автор пояснює тим, що було завдано рішучого удару впливові куркульства на бік не й середнє селянство. Адже до початку діяльності МТС 36% всіх селянських господарств (а в нових переселенських хуторах майже 90%) здавали землю в оренду куркулям. Усупільнивши цілком все рільництво, МТС тим самим ліквідувала оренду в тих господарствах, які укладали з нею договори, підірвавши таким чином економічні позиції куркульства [14, с. 79—80].

Автор показує багатогранний вплив Шевченківської машинно-тракторної станції на господарський розвиток колгоспів. Використання нової потужної техніки давало можливість змінювати і вдосконалювати галузеву структуру колективного господарства. Переконавшись на досвіді в перевагах суспільного землеробства, колгоспники приймали рішення про суспільне ведення садівництва та городництва, що, звичайно, вело до поступового поглиблення процесів усупільнення.

Як і Ф. Кузьменко, С. Лейкін показує, що завдяки діяльності машинно-тракторної станції колективні господарства дістали можливість застосовувати передову агротехніку, поля стали за-

сівати чистосортним насінням, агрономи станції досліджували особливості колгоспних земель.

У створенні передумов для колгоспного руху велику роль відіграли не лише державні, а й кооперативні МТС. Але, як відзначав у 1971 р. О. М. Чинчиков, питання про кооперативні МТС залишається нерозглянутим [21, с. 162]. Правда, діяльність кооперативних МТС вперше в історіографії розкривав у своїй глибокій статті К. Григор'єв. На конкретному матеріалі він, зокрема, вказував на різницю між державними і кооперативними машинно-тракторними станціями [3, с. 20—23].

К. Григор'єв пише про МТС як про величезний фактор соціалістичної реконструкції сільського господарства. Адже вони, по-перше, подавали приклад масового застосування в селянському господарстві складної техніки і механізації рільництва; по-друге, розпочали за допомогою сучасних машин суспільний обробіток землі, стерли індивідуальні межі; по-третє, ввели кращу агротехніку; по-четверте, забезпечили вищу врожайність і товарність сільськогосподарського виробництва: по-п'яте, викликали масовий перехід цілих селищ до суспільного обробітку землі, полегшуючи цим самим проведення землеустрою; по-шосте, відіграли певну роль у піднесенні бідняцьких господарств [3, с. 23—24].

К. Григор'єв виступив проти тих, хто недооцінював роль МТС. В цьому зв'язку він піддає рішучій критиці доповідь Н. Ф. Скалиги¹ і статті Н. Гордієнка [4] та К. Дем'яненка [8]. Н. Ф. Скалига і Н. Гордієнко не визнавали позитивної ролі МТС у справі колективізації і намагалися довести, що створення їх суперечить ленінському кооперативному планові. К. Дем'яненко вважав МТС лише особливою формою усупільнення селянських господарств, котра відрізнялася якоюсь мірою від артілей, тсозів, комун.

Важливий етап у вивченні періоду колгоспного будівництва 1927—1929 рр. розпочався після XX з'їзду партії. З'явилися праці В. М. Селунської [19], В. П. Данилова [7], М. А. Краєва [12], В. Бондаренка [2], В. Уварова [20], З. П. Шульги [24], І. І. Слинка [18] та ін.

У 1956 р. вийшла стаття І. Л. Шермана — перше в сучасній історіографії дослідження, спеціально присвячене висвітленню ролі та значення МТС в соціалістичній перебудові села вказаних вище років. В ній розкрито передумови створення МТС, вплив машинно-тракторних станцій на навколишні селянські господарства та ряд інших питань [23]. Досить детально автор розкриває історію Шевченківської МТС в Березівському районі на Одещині і подає характеристику ще двох машинно-тракторних станцій (Титусівської — Бердичівського округу і Петрів-

¹ Доповідь Н. Ф. Скалиги, одного з керівників Укрколгоспу, призначалась для ЦК ВКП(б).

ської — Одеського). Вартий уваги висновок автора, що більшість МТС створювалася на базі техніки, якою володіли об'єднані в колгоспи селянські господарства. У цій статі йдеться про створення та діяльність перших МТС, але не показано, чим державні машинно-тракторні станції відрізнялися від кооперативних.

В. В. Бондаренко констатує, що в 1928—1929 роках у районах діяльності МТС відбувався процес злиття колгоспів. На підставі відповідної таблиці він робить висновок, що темпи колективізації в цих районах були значно вищими [2, с. 69—71]. В. В. Бондаренко називає ініціатором створення першої на Україні машинно-тракторної станції радгосп ім. Шевченка, а початком її діяльності вважає 1928 рік.

На основі документальних даних В. Т. Коломийчук довів, що активну участь в налагодженні роботи, в узагальненні і розповсюдженні досвіду Шевченківської МТС брав Одеський окружний партійний комітет [13]. Вже у серпні 1928 р. V пленум окружному, де обговорювалася робота тракторної колони при радгоспі ім. Шевченка, визнав доцільною нову назву, бо стара — «тракторні колони» — не вичерпувала суті справи. Відтоді тракторна колона радгоспу ім. Шевченка перетворилася в МТС [13, с. 41]. В. Т. Коломийчук наводить цікаві дані: в 1929 р. вже 78 радгоспів України створили спеціалізовані тракторні колони [13, с. 40]. Особливо цінним є те, що автор називає імена ветеранів першої МТС: механіків Івана Сапорова, Павла Малоногоу, тракториста Івана Красноперова та багатьох інших. Значний матеріал є в праці про роботу кооперативних Петрівської та Тилігуло-Березанської машинно-тракторних станцій Одеського округу [13, с. 42].

Як і попередні автори, З. П. Шульга теж вважає початком діяльності першої МТС 1928 рік [24, с. 109]. Підкреслюючи великий морально-політичний та господарський вплив машинно-тракторних станцій на одноосібне селянство, З. П. Шульга не бачить різниці між державними і кооперативними МТС. Деякі особливості говорить він, не міняли суті: і Шевченківська, і Петрівська (кооперативна) машинно-тракторні станції були підприємствами соціалістичного типу, виконували одне й теж завдання великої державної ваги.

Автор пише про поліпшення господарського становища селянства під впливом МТС, доказом якого є скорочення відносин оренди. В трьох селах Джугастрівської сільради, розташованих у районі діяльності Шевченківської машинно-тракторної станції, тільки чотири господарства (6,1%) здавали землю в оренду — всього 13 десятин. В інших же дев'яти селах було 149 таких господарств. Вони здавали в оренду 436,2 дес. землі [24, с. 109].

Подібні висновки про значення і роль МТС у колективному будівництві на селі протягом 1927—1929 рр. зроблено і в монографії І. І. Слинька [18].

Вплив машинно-тракторних станцій на розвиток колгоспного руху в цікавлячі нас роки розкривають І. Х. Ганжа, І. І. Слинько, П. В. Шостак [5]. Так, у Березівському районі, де 80% колгоспів обслуговувалися МТС, темпи колгоспного руху були в 10—11 разів вищими, ніж в інших місцях Одещини [5, с. 169].

І. О. Юрков довів, що ініціатива створення першої машинно-тракторної станції належала не радгоспу ім. Шевченка, а Наркомзему УРСР. Заходи, пов'язані з організацією першої МТС, здійснило правління Радгоспоб'єднання України (УРГО). Діяльну участь у цій справі брали Березівський райком і Одеський окружком КП(б)У [25, с. 69]. Шляхом скрупульозного аналізу фактів О. І. Юрков показав, що перша на Україні і в СРСР машинно-тракторна станція була створена влітку 1927 р. при радгоспі ім. Шевченка Березівського району на Одещині.

Таким чином, більш як за сорок років створено значну літературу, що висвітлює роль та діяльність машинно-тракторних станцій на Україні в справі колективізації сільського господарства протягом 1927—1929 років. До наукового обігу введено великий статистичний та фактичний матеріал. В історіографії висвітлено час і місце створення перших МТС на Україні, досить детально розкрито їх діяльність. Наука довела, що в тих історичних умовах лише МТС були спроможні забезпечити технікою село, яке йшло по шляху колективізації. Науковці показали організаторську роль партійних, радянських органів у створенні перших МТС.

У той же час глибшого дослідження потребує робота партійних та радянських органів у період створення машинно-тракторних станцій. Нічого не сказано в літературі про комуністичні осередки при МТС, їх роль в колгоспному русі та організаційно-господарському зміцненні колективних господарств. Необхідно розширити джерелознавчу основу досліджень, в першу чергу за рахунок газет та журналів кінця 20-х початку 30-х років, які використовувалися досі недостатньо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богденко М. П., Зеленин И. В. Основные проблемы истории коллективизации сельского хозяйства в современной советской исторической литературе.— В кн. «История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР». М., 1962, с. 192—223.
2. Бондаренко В. В. Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток. Киев, 1957. 433 с.
3. Григор'єв К. Досвід двох тракторних колон.— Ж. «Більшовик України», 1929, № 3, с. 18—37.
4. Гордиенко Н. Против тракторных колонн.— Ж. «Хозяйство Украины», 1928, № 11, с. 25—43.
5. Ганжа И. Х., Слинько И. И., Шостак Н. В. Украинское село

- на пути к социализму.— В кн. «Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках». М., 1963, с. 151—224.
6. Данилов В. П. К итогам изучения истории советского крестьянства и колхозного строительства в СССР.— Ж. «Вопросы истории», 1960, № 8, с. 34—65.
 7. Данилов В. П. Создание материально-технических предпосылок коллективизации сельского хозяйства в СССР. М., 1957, 286 с.
 8. Демьяненко К. Машинно-тракторные станции и коллективизация крестьянских хозяйств.— Ж. «Хозяйство Украины», 1928, № 11, с. 8—21.
 9. Дробот В., Ковальський І. Машинно-тракторні станції на Україні. Харків, 1929, 43 с.
 10. Зак Л. М., Лельчук В. С., Погудин В. И. Строительство социализма в СССР. Историографический очерк. М., 1971, 318 г.
 11. Кузьменко Ф. Баштанська МТС. Харків, 1930, 49 с.
 12. Краев М. А. Победа колхозного строя в СССР. М., 1954, 436 с.
 13. Коломайчук В. Т. Возникновение первых МТС на Одешине и их роль в подготовке сплошной коллективизации сельского хозяйства.— «Труды Одесского технологического института», т. 12. Кафедра общественных наук, 1958, с. 35—53.
 14. Лейкін С. Соціалістичний досвід радгоспу ім. Шевченка. Харків, 1931, 91 с.
 15. Маркевич А. М. Межселенные машинно-тракторные станции (база с/х реконструкции). М., 1929, с. 34.
 16. Погудин В. И. Некоторые вопросы историографии коллективизации в СССР.— Ж. «Вопросы истории», 1958, № 9, с. 119—135.
 17. Соловейчик В. Машинно-тракторные станции и социалистическая реконструкция сельского хозяйства.— Ж. «Хозяйство Украины», 1929, № 1, с. 16—28.
 18. Слинко І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України 1927—1932 рр. Київ, 1961, 234 с.
 19. Селунская В. М. Борьба КПСС за социалистическое преобразование сельского хозяйства. М., 1961, 261 с.
 20. Уваров В. Д. Здійснення ленінського кооперативного плану на Україні. Київ, 1957, с. 157.
 21. Чинчиков А. М. Советская историография социалистического преобразования сельского хозяйства СССР, М., 1971, с. 221.
 22. Чмыга А. Ф. История колхозного движения до сплошной коллективизации (1917—1929) в советской историографии.— В кн. «Очерки по историографии советского общества», М., 1967, с. 135—158.
 23. Шерман І. Л. Роль МТС в колективізації сільського господарства на Україні (1927—1929 рр.) — «Наукові записки Харківського університету. Труды історичного факультету», т. 4, Харків, 1956, с. 36—57.
 24. Шульга З. П. Підготовка суцільної колективізації на Україні. Київ, 1960, 150 с.
 25. Юрков И. А. К истории возникновения первой МТС.— Ж. «Вопросы истории КПСС», 1967, № 2, с. 68—76.

В. А. ФЕОКТИСТОВ

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ В СРСР НА СТОРІНКАХ ІСТОРИЧНИХ ЖУРНАЛІВ (1960—1970 рр.)

Радянська історична наука з кожним роком все більше уваги приділяє розробці проблем сучасного етапу комуністичного будівництва в нашій країні. Це відповідає вимогам XXIV з'їзду КПРС, постанові ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук та підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» (серпень 1967 р.).

Важливу роль у створенні історії сучасного радянського суспільства відіграють історичні журнали. Більшість їх почали виходити на межі 50-х — 60-х років.

Робота по історіографії комуністичного будівництва ведеться, але спеціальних досліджень про роль журналів у висвітленні історії розвинутого соціалізму ще немає. Дана стаття є першою спробою показати внесок історичних журналів у розробку такої проблеми, як розвиток класів та класових взаємовідносин у сучасному радянському суспільстві. В 60-х — 70-х роках виразними стали риси розвинутого соціалістичного суспільства, де всіх людей об'єднує нова історична спільність — радянський народ, де ідеологія та керівництво КПРС приводять до нових відносин між класами і соціальними групами, націями і народностями.

Соціально-політичному розвитку сучасного радянського суспільства чимало уваги приділяли історичні журнали. На цю тему вони опублікували понад 140 статей та багато інших матеріалів. Історики звертаються до вивчення сучасного радянського робітничого класу, розглядають методологію дослідження цієї важливої проблеми [4; 19; 24].

О. І. Шкаратан [24] пише, що переважна кількість праць про робітничий клас, які з'явилися у післявоєнні роки розкривала трудовий героїзм, участь в соціалістичному змаганні. Керівну роль робітничого класу в радянському суспільстві було показано не повністю. Автор слушно зауважує, що вивчати радянський робітничий клас слід у двох аспектах: як «об'єкта» історії, тобто внутрішній розвиток, та як «суб'єкта» її, тобто вплив на наше суспільство, виконання керівної ролі. Цю точку зору підтримали інші історики.

Аналіз журнальних матеріалів свідчить, що радянські вчені стали повніше висвітлювати історію робітничого класу, більше уваги приділяти змінам у його складі на сучасному етапі. Найґрунтовніше ці зміни відбивають статті С. Л. Сенявського, П. С. Черемних [20; 21; 23] та ін. Автори підкреслюють, що розвиток робітничого класу відбувається не стихійно, а під впливом соціальної політики Комуністичної партії.

С. Л. Сенявський послідовно досліджує кількісні та якісні зміни у складі сучасного робітничого класу. Він аналізує джерела та форми поповнення робітничих рядів. Хоч технічний прогрес і стримує якоюсь мірою темпи зростання робітничого класу, але розвиток радянської промисловості, виникнення нових підприємств, цілих міст зумовлюють збільшення його чисельності, питомої ваги в суспільстві розвинутого соціалізму. Водночас відбуваються істотні зміни в якісному складі робітничого класу СРСР. Значно підвищився його культурно-технічний рівень. Це відбувається внаслідок поширення середньої освіти, втілення заходів партії про поліпшення підготовки робітничих кадрів згідно з потребами науково-технічного прогресу. У статті О. Ю.

Крухмальова показується, яку роль у підвищенні культурно-технічного рівня робітників відіграє постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому поліпшенню підготовки кваліфікованих робітників в учбових закладах професійно-технічної підготовки» (квітень 1969 р.) [10, с. 22].

У ряді статей [2; 9; 13] розглядаються питання сучасного розвитку робітничого класу в окремих районах країни. Підкреслюються зміни не тільки в його кількісному та якісному складі, а й у територіальному розміщенні. Але в багатьох статтях дослідження цих змін не доводиться до наших днів.

Для робітничого класу в період розвинутого соціалізму характерно значне зростання політичної та трудової активності, що сприяє підвищенню його керівної ролі в побудові комунізму. Радянські історики аналізують здійснення за сучасних умов ленінського вчення про керівну роль робітничого класу. Особливо ґрунтовною є стаття Л. С. Гапоненка та В. Б. Тельпуховського [7]. Автори простежують керівну роль робітничого класу на всіх етапах соціалістичного і комуністичного будівництва, особливо в період розвинутого соціалізму. В статті гостро критикується позиція сучасних ревізіоністів, які роблять спробу «перетягнути» марксистсько-ленінське вчення про диктатуру пролетаріату, віддати керівну роль у розвитку сучасного суспільства еліті «творчих працівників».

Є в журналах і доробок історіографічного плану з проблеми робітничого класу [3; 14]. На жаль, літературі про його склад та роль за розвинутого соціалізму відведено зовсім мало місця.

Одним з проявів керівної ролі робітничого класу в соціалістичному суспільстві є його вплив на колгоспне селянство та інтелігенцію, що веде до істотних змін в їх середовищі, до зближення міста й села, до формування нової соціальної єдності людей. У журналах частково висвітлюються ці зміни. Ряд авторів [6; 15; 18; 21] зупиняються на кількісному та якісному складі селянства, показують умови праці на селі. Вони підкреслюють, що зростає чисельність колгоспників, праця яких не відрізняється від індустріальної. Це — один із шляхів стирання граней між робітничим класом і селянством.

Зміни соціального обліку колгоспної молоді досліджуються у статті В. Є. Полетаєва та В. О. Устинова [18]. Автори показують, як з часу побудови соціалізму в СРСР зростає загальноосвітній, культурний та технічний рівень колгоспної молоді, підвищувалась її політична активність. Факти свідчать про дальше зближення в соціально-політичному відношенні колгоспної молоді з молоддю робітничого класу, що відбувається під впливом ленінського вчення про союз робітничого класу й селянства, ленінської політики КПРС.

Деякі журнальні статті висвітлюють здійснення на сучасному етапі ленінських ідей про взаємовідносини між двома

класами [8; 11; 12]. В цих та інших матеріалах показано допомогу робітничого класу трудівникам села в економічному розвитку і духовному збагаченні. Слід відзначити, що у розв'язання проблеми союзу робітничого класу й селянства журнали зробили дещо більший історіографічний внесок, ніж у розгляд сучасної історії самого робітничого класу. Опубліковано статті [4; 16; 17], де аналізуються праці радянських істориків про зміни в сучасному селянстві та здійснення його союзу з робітничим класом. Виділяється стаття В. І. Погудіна і Ю. Я. Синцова, які докладно пишуть про дослідження науковцями соціальних зрушень на селі.

Значний соціальний прошарок нашого суспільства становить радянська інтелігенція. Як вказувалося на XXIV з'їзді КПРС, чисельність інтелігенції, зокрема науково-технічної, швидко зростає. Її ряди поповнюються представниками двох дружніх класів — робітників і селян. Журнали визначають місце інтелігенції в нашому суспільстві, зміни в її складі за останні роки [22; 25]. На жаль, робіт, в яких би докладно аналізувалася роль інтелігенції в суспільстві розвинутого соціалізму та підсумовувалося вивчення цієї проблеми, було останнім часом дуже мало.

Таким чином, історичні журнали зробили певний внесок у дослідження соціально-політичного розвитку радянського суспільства на сучасному етапі.

Однак, говорячи про суспільно-політичну активність робітничого класу, автори часто обмежуються тим, що наводять цифри про кількість робітників, обраних до Рад депутатів трудящих, або про подані до постійно діючих виробничих нарад пропозиції. Цих поверхових матеріалів недосить для характеристики дійсної активності робітничого класу в нашому суспільстві. Тим часом ґрунтовне дослідження різноманітних способів виявлення робітничим класом своєї керівної ролі в радянському суспільстві, особливо на сучасному етапі — це не тільки історичне, а й політичне завдання. Розв'язання його дасть можливість переконливіше вести ідеологічну боротьбу з сучасними ревізіоністами, які спотворюють радянську дійсність, заперечують керівну роль робітничого класу в розвитку сучасного суспільства.

Мало досліджені і такі питання, як взаємовідносини робітничого класу з державними та громадськими організаціями, інтернаціональні зв'язки та інші.

Аналіз журнальних публікацій свідчить, що проблемі сучасної історії колгоспного селянства приділялось недостатньо уваги. Спеціально на цю тему в журналах з'явилося близько 10 статей, але такі важливі питання, як зміни в колгоспному селянстві внаслідок підвищення освіти, зближення в економічному та культурному відношенні села з містом і деякі інші, вивчалися занадто поверхово. Про розвиток селянства найчастіше

идеться у статтях, присвячених загальним проблемам соціально-політичного прогресу радянського суспільства.

Потребує більшої уваги історіографія інтелігенції, бо питання про її склад, роль у сучасному суспільстві є предметом гострої ідеологічної боротьби.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брежнев Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. Київ, Політвидав України, 123 с.
2. Ахметов А. Р. Руководство КПСС формированием и развитием рабочего класса Казахстана.—«Вопросы истории КПСС», 1968, № 7, с. 49—62.
3. Батаева Т. В. Историографические работы о советском рабочем классе.—«Вопросы истории», 1969, № 4, с. 153—160.
4. Волков И. М. Некоторые вопросы истории сельского хозяйства и крестьянства в послевоенные годы.—«История СССР», 1973, № 1, с. 3—9.
5. Воскресенский Ю. В. и др. Актуальные задачи изучения истории советского рабочего класса.—«История СССР», 1973, № 4, с. 3—33.
6. Вылдан М. А. Численность и состав сельского населения СССР за 50 лет.—«История СССР», 1967, № 6, с. 43—63.
7. Гапоненко Л. С., Тельпуховский В. Б. Ведущая роль рабочего класса СССР в строительстве коммунизма.—«Вопросы истории», 1972, № 4, с. 17—31.
8. Григорьев А. С. Ленинский союз рабочего класса с крестьянством и его значение для успешного строительства социализма и коммунизма.—«Вопросы истории КПСС», 1968, № 10, с. 3—17.
9. Ковальский М. П., Уваров С. І. Формування та склад робітничих колективів Львівсько-Волинського вугільного басейну.—«УІЖ», 1970, № 2, с. 60—65.
10. Крухмалев А. Е. Роль партии в совершенствовании общественных отношений.—«Вопросы истории КПСС», 1972, № 3, с. 17—33.
11. Кузакова В. И. Осуществление ленинских идей шефской помощи города деревне в условиях развития социализма.—«Вопросы истории КПСС», 1973, № 5, с. 80—88.
12. Малько О. О. Вклад робітничого класу в завершення суцільної електрифікації українського села (1959—1970 рр.).—«УІЖ», 1973, № 2, с. 82—89.
13. Мельник С. М. Рабочий класс Донбасса на современном этапе строительства коммунизма.—«История СССР», 1970, № 5, с. 77—90.
14. Найда С. Ф., Фрейлихер Д. Я. Проблема роста культурно-технического уровня рабочего класса СССР в советской историографии.—«Вопросы истории», 1969, № 12, с. 147—154.
15. Петренко В. С. Зміни в складі, умовах праці і житті колгоспного селянства України.—«УІЖ», 1967, № 4, с. 56—65.
16. Петренко В. С. Історія селянства України 1951—1970 років в радянській історіографії.—«УІЖ», 1971, № 3, с. 123—134.
17. Погудин В. И., Синцов Ю. Я. Новейшая советская литература о социальных сдвигах в современной колхозной деревне.—«Вопросы истории», 1972, № 12, с. 62—76.
18. Полетаев В. Е., Устинов В. А. Изменение социального облика колхозной молодежи (1938—1969 гг.).—«История СССР», 1970, № 4, с. 3—17.
19. Селунская В. Н. Разработка некоторых вопросов классовой структуры советского общества в новейшей историографии.—«История СССР», 1971, № 6, с. 3—22.

20. Сенявский С. Л. Рабочий класс СССР в период завершения строительства социализма и перехода к коммунизму.— «Вопросы истории», 1969, № 2, с. 3—18.
21. Сенявский С. Л. Изменение социальной структуры советского общества (1938—1970 гг.).— «Вопросы истории», 1973, № 4, с. 3—17.
22. Суворов И. Ф. Инженерно-технические кадры в промышленности СССР в годы восьмой пятилетки (1966—1970 г.).— «История СССР», 1973, № 4, с. 98—105.
23. Черемных П. С. Советский рабочий класс — ведущая сила строительства коммунизма.— «Вопросы истории КПСС», 1968, № 11, с. 89—98.
24. Шкаратан О. И. Методологические аспекты изучения истории советского рабочего класса.— «Вопросы истории», 1966, № 4, с. 3—15.
25. Шкрібтій І. А. Про деякі зміни колгоспної виробничої інтелігенції в сучасних умовах.— «УІЖ», 1971, № 9, с. 61—64.

О. А. КОМШУКОВ

РАДЯНСЬКО-ІСПАНСЬКІ ВІДНОСИНИ 1936—1939 рр. У РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Майже три роки іспанський народ вів героїчну збройну боротьбу проти фашистських заколотників, яких підтримувала вся міжнародна реакція. Сили демократії і прогресу твердо стояли на захисті інтересів Іспанської республіки. Всебічну і найдійовішу допомогу подавав СРСР. «Цей тривалий і героїчний опір іспанського народу,— пише Голова Комуністичної партії Іспанії Долорес Ібаррурі,— був можливим завдяки братській солідарності Радянського Союзу» [1, с. 7].

До радянсько-іспанських відносин в період національно-революційної війни іспанського народу 1936—1939 рр. все частіше звертаються радянські історики. На жаль, досі в радянській історіографії немає робіт, у яких би література про радянсько-іспанські відносини була предметом спеціального розгляду.

Вказана тема відбита в кількох спеціальних статтях, якоюсь мірою в роботах про національно-революційну війну, в працях з історії нашої Батьківщини і всесвітньої історії.

Досліджуючи радянсько-іспанські відносини 1936—1939 рр., науковці виділяють такі основні питання: захист Радянським Союзом Іспанської республіки на міжнародній арені; матеріальна і морально-політична допомога іспанським трудящим; військова допомога.

Спеціальних досліджень, де б кожне з цих питань висвітлювалося протягом всієї війни, в радянській історіографії немає.

Про захист Радянською державою Іспанської республіки на міжнародній арені одним з перших написав І. Боголепов у вступній статті до збірника документів «СРСР і фашистська агресія в Іспанії» [4]. Вона становить певний інтерес у методологічному плані. Автор підкреслює, що мирна політика Країни Рад і боротьба за збереження та зміцнення миру були визначальними в радянсько-іспанських відносинах. Він висвітлює

дії СРСР у «Комітеті невтручання» на користь Іспанської республіки, справедливо вказуючи, що «позиція СРСР в Лондонському комітеті була глибоко вірна і послідовна» [4, с. 12].

Із спеціальних досліджень післявоєнного часу слід назвати роботу А. А. Бабаянца [3]. Третина її розкриває тему радянсько-іспанських відносин в 1936—1939 рр., кілька сторінок безпосередньо присвячені нашому питанню. А. А. Бабаянц підкреслює, що «благородна позиція СРСР сприяла посиленню бойового духу опору і героїзму іспанського народу, зіграла вирішальну роль в організації міжнародної солідарності з Іспанською республікою» [3, с. 13].

Неабиякий інтерес викликає стаття В. Г. Ребезо [24]. На матеріалах радянської літератури і преси автор показав основні етапи боротьби радянської дипломатії в «Комітеті невтручання» з липня по жовтень 1936 року.

Заслужують на увагу праці Б. К. Решетняка [26, с. 129—135] і В. С. Бруза [5, с. 53—88], де чимало сказано про захист республіканської Іспанії на міжнародній арені.

Питання, що нас цікавить, знайшло своє відображення і в дослідженнях радянських вчених з історії Іспанії 1936—1939 років. Серед них цікава книга С. Яворського [37, с. 100—110].

Становлять певний інтерес роботи Хосе Гарсія [7, с. 44—47, 50—51, 186—187; 8, с. 219—220, 224—225, 252], в яких на значному фактичному матеріалі показано зовнішньополітичну боротьбу СРСР. «На всіх засіданнях «Комітету невтручання» і в Лізі націй, — справедливо відмічає Х. Гарсія, — уряд Радянського Союзу відстоював законні права республіканської Іспанії і гнівно викривав італо-німецьку інтервенцію» [8, с. 225].

Не можна не згадати І. Слободянюка [33] та Р. С. Овіннікова [19], які показали зовнішньополітичну боротьбу імперіалістичних держав з іспанського питання. Вони допомагають точніше зрозуміти місце і роль іспанської війни в загальній політиці імперіалістичних держав, повніше усвідомити всю складність боротьби.

У статтях академіка І. М. Майського [17, с. 144—146] та Л. Пономарьової [20, с. 10] мова йде і про боротьбу радянської дипломатії за республіканську Іспанію. Набагато повніше це питання викладено в спогадах І. М. Майського, які ми не розглядаємо.

Д. П. Пріцкер, залучивши матеріали з архіву зовнішньої політики СРСР, ширше, ніж попередні автори, висвітлює дипломатичну боротьбу СРСР на користь Іспанії [22, с. 106—130, 216—218, 248—252, 269—292].

Зовнішньополітична діяльність СРСР у цьому напрямку знайшла своє відображення і в загальних роботах з історії нашої Батьківщини [10, с. 342—343; 11, с. 108—110; 12, с. 639—640; 13, с. 300—303; 14, с. 48—50], всесвітньої історії [6, с. 338—341; 15, с. 152—156] та інших.

В «Історії КПРС» частково розглядається ставлення Комуністичної партії Радянського Союзу до Іспанії та її урядів, вперше в радянській літературі наводяться виписки з листа керівників ВКП(б) і Радянської держави голові республіканського уряду Ларго Кабальєро, який містив ряд цінних порад.

У названих вище роботах з марксистсько-ленінських позицій відтворено радянсько-іспанські відносини, підкреслено активний класовий та інтернаціональний характер зовнішньої політики СРСР, яка показала всьому світові ганебну роль «Комітету невтручання». «Радянська дипломатія,—говориться в «Історії дипломатії»,—використала всі можливості для викриття істинного змісту дій західних держав щодо республіканської Іспанії» [12, с. 639].

Через усі роботи радянських істориків червоною ниткою проводиться ідея, виражена в телеграмі Генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й. В. Сталіна, який писав Генеральному секретареві ЦК Компартії Іспанії Хосе Діасу: «Визволення Іспанії... не є приватною справою іспанців... трудящі Радянського Союзу виконують лише свій обов'язок,—подаючи посильну допомогу революційним масам Іспанії» [21].

Про матеріальну і морально-політичну допомогу радянського народу республіканській Іспанії написано ряд статей, розділи в загальних роботах з історії радянської держави й Іспанії. Проте стосуються вони головним чином 1936 року.

В. Г. Ребезо у спеціальній статті [25], що ґрунтується на матеріалах радянської центральної преси, зробив спробу показати морально-політичну підтримку республіки радянським народом в перші місяці війни. Автор вибірково наводить матеріали мітингів та зборів, які відбулися в Москві, Ленінграді, Києві, виступи й листи окремих громадян.

Використавши радянську пресу і частково архівні джерела, морально-політичну допомогу радянського народу іспанським трудящим протягом 1936 і на початку 1937 років висвітлює і Б. К. Решетняк. Він показує значення цієї допомоги для активізації і згуртування всіх миролюбивих сил. Найповніше висвітлена допомога промислових центрів Європейської частини СРСР [26, с. 125—129].

Б. З. Юшин, збільшивши коло джерел, на які спирається у статті, зумів ширше відтворити рух солідарності радянських людей з трудящими Іспанії. Цей автор одним із перших у радянській історіографії частково висвітлив діяльність радянської секції МОДР, зокрема збір коштів для республіканської Іспанії і роль у влаштуванні іспанських дітей та емігрантів [36, с. 115—125].

У статтях С. Алгієвої [2], С. М. Сирцової [34] та А. В. Са-зонової [27, с. 132—139] вперше робиться спроба розповісти про солідарність трудящих окремих республік і областей СРСР з борцями за вільну Іспанію. Статті написані на основі матеріа-

лів преси і радянських архівів. Фактично вони охоплюють 1936 і початок 1937 років.

Не можна не згадати і роботу Д. П. Пріцкера [23, с. 226—232], де на основі радянської літератури та архіву зовнішньої політики СРСР наводиться ряд нових фактів про економічну допомогу Іспанії в 1937 році.

Це ж питання якоюсь мірою розглядають Хосе Гарсія [7, с. 44—47, 50—51, 186—187; 8, с. 226], К. Л. Майданник [16, с. 208—214], І. М. Майський [17, с. 135—138], М. Т. Мещеряков [18], Д. П. Пріцкер [22, с. 185, 204—205] та інші [10, с. 344—345; 11, с. 110—111; 12, с. 638; 14, с. 50—51, 6, с. 342; 15, с. 156—160].

Згадані вище автори вказують найвизначніші факти, що характеризують економічну і загальнополітичну допомогу СРСР Іспанії, роблять правильні висновки про значення і роль радянської допомоги.

Радянська військова допомога Іспанській республіці розглядається у статтях, нарисах, загальних роботах з історії нашої Батьківщини та з історії національно-революційної війни. Серед спеціальних статей виділяється робота І. М. Джоги і І. І. Кузнецова [9]. Ці автори вперше у радянській історіографії визначили кількісний, віковий і національний склад радянських добровольців, яким було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, а також опублікували короткі біографічні довідки про них. Б. К. Решетняк теж писав про воєнну допомогу, але обмежене коло джерел не дозволило йому вийти за рамки ілюстративності [26, с. 136].

Стаття Б. З. Юшина [36, с. 126—133], яка з'явилася після виходу ряду спогадів та інших книг, пов'язаних з війною в Іспанії, повніше розкриває роль радянських добровольців, зокрема воєнних радників. Проте й вона має епізодичний характер.

Дальший процес нагромадження фактичного матеріалу привів до появи статті Д. П. Пріцкера [23, с. 237—256]. На основі матеріалів радянської і частково зарубіжної літератури він повідомляє про участь у боротьбі з фашизмом в Іспанії радянських льотчиків, танкістів і воєнних радників. Цей автор вперше висвітлив частково роль радянських моряків і технічних спеціалістів в іспанській війні.

У науково-популярних нарисах журналіста Г. К. Семенова [30; 31; 32] використано матеріали радянської преси, листування з учасниками революційної війни в Іспанії та інші документи. Автор називає ряд радянських льотчиків, котрі воювали в Іспанії, вірно передає дух воєнних битв, показує взаємовідносини радянських добровольців з іспанськими трудящими. Найціннішою в історичному плані є книга Г. К. Семенова «Іспанський гарт».

Про воєнну допомогу Іспанії можна прочитати в загальних роботах з історії КІРС [10, с. 345—346] та радянської дер-

жави [11, с. 112—113]. В останній сказано, що «загальна кількість добровольців з СРСР була невелика». Далі називається конкретна цифра: «Всього в Іспанії знаходилось 557 радянських добровольців» [11, с. 113]. Це правильно тільки для жовтня 1937 року [23, с. 255].

В «Історії КПРС» наводяться цінні факти про участь радянських людей в революційній війні. Вперше названо кількість озброєння, що постачала Радянська держава Іспанській республіці до середини грудня 1936 року.

Воєнна допомога Радянської країни республіканській Іспанії розглянута і в роботах з історії національно-революційної війни. Серед них книги А. Самаріна [28] та П. Г. Самойлова [29]. Правда, ці автори прямо не говорять про таку допомогу. Але при уважному читанні книг і вдумливому зіставленні фактів історик знайде потрібний матеріал там, де йдеться про укріплення оборони Мадрида, створення народної армії республіки, підготовку і проведення ряду визначних воєнних операцій революційної війни.

Становить інтерес стаття А. П. Черних [35], де автор, розкривши основні лєнінські положення про створення народної армії, показав, що принципи радянського досвіду були творчо застосовані Комуністичною партією Іспанії для організації революційної народної армії.

Не можна не згадати роботи К. Л. Майданника [16, с. 209], Хосе Гарсія [7, с. 48; 8, с. 229—230, 262], Д. П. Пріцкера [22, с. 195—206, 414—417], книгу київських істориків [15, с. 160—163], автори яких наводять ряд нових конкретних фактів і дають високу оцінку дійовій і всебічній воєнній допомозі Радянського Союзу республіканській Іспанії.

Аналіз історичної літератури показує, що радянські історики, вірно визначивши місце і роль національно-революційної війни іспанського народу в історії людства, зуміли правильно показати роль і значення радянсько-іспанських відносин в період цієї війни. У всіх роботах радянських істориків підкреслюється дійова пролетарська солідарність радянського народу з Іспанською республікою, кровна заінтересованість радянських людей у перемозі іспанської демократії, справедливо відзначена вирішальна роль СРСР в русі солідарності з іспанським народом, що боровся проти фашизму і міжнародної реакції. Але більшість розглянутих робіт мала загальний характер.

Значних успіхів радянська історіографія досягла у висвітленні дипломатичної боротьби СРСР на захист Іспанії в «Комітеті невтручання» (серпень—жовтень-1936 р.). Однак це питання висвітлено ще недостатньо.

Потребують дальшого вивчення дипломатичні відносини між СРСР та Іспанською республікою, між ВКП(б) та Комуністичною партією Іспанії.

Радянські історики розглянули ряд питань матеріальної і морально-політичної допомоги радянського народу Іспанській республіці у другій половині 1936 — на початку 1937 року. Що ж стосується всього періоду національно-революційної війни, то ця тема ще чекає свого дослідника. Потребують дальшого висвітлення матеріальна допомога, форми морально-політичної солідарності, міждержавні економічні відносини, роль радянських спеціалістів в організації воєнної промисловості республіки, діяльність радянської секції МОДР, солідарність класів і соціальних груп радянського суспільства з республіканською Іспанією. Не вивчені радянсько-іспанські торговельні відносини та інші.

Вивчаючи воєнну допомогу СРСР, слід звернути увагу на діяльність радянських добровольців в організації народної армії Іспанії, роль радянських добровольців у розвитку партизанського руху, діяльність радянських радників головного штабу і штабів родів військ республіканської армії, роль радянських моряків-добровольців у підвищенні боєздатності республіканського воєнно-морського флоту та інші.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ибаррури Долорес. Интернациональная солидарность народов Испании и СССР.—Сб. статей «Под знаменем Испанской республики 1936—1939 гг.». М., «Наука», 1965, с. 5—14.
2. Алгиева С. Солидарность трудящихся Узбекистана с республиканской Испанией (1936—1939).—«Общественные науки в Узбекистане», 1972, № 5, с. 48—50.
3. Бабаянц А. А. Иностранная интервенция в Испании и борьба Советского Союза в защиту Испанской республики. Автореф. канд. дисс. М., 1953, 15 с.
4. Боголепов И. Мирная политика СССР и фашистская агрессия в Испании.—Сб. документов «СССР и фашистская агрессия в Испании». М., Соцэкгиз, 1937, с. 5—20.
5. Бруз В. С. Боротьба СРСР за колективну безпеку в Європі в період початку фашистської агресії і політика західних держав (1935—1937 рр.). Київ, 1969, 90 с.
6. Всемирная история, т. IX. М., 1962, 749 с.
7. Гарсиа Хосе. Испания Народного фронта. М., Изд-во АН СССР, 1957, 248 с.
8. Гарсиа Хосе. Испания XX века. М., «Мысль», 1967, 486 с.
9. Джога И. М. и Кузнецов И. И. Герои боев с фашистами в Испании.—«История СССР», 1970, № 4, с. 75—106.
10. История Коммунистической партии Советского Союза, т. 4, ч. II. М., Политиздат, 1971, 607 с.
11. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945, т. I. М., Воениздат, 1960, 536 с.
12. История дипломатии, т. 3. М., Политиздат, 1965, 831 с.
13. История внешней политики СССР, ч. I. 1917—1945. М., «Наука», 1966, 478 с.
14. История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 9, М., «Наука», 1971, 552 с.
15. Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму. 1933—1945. Київ. «Наукова думка», 1970, 500 с.
16. Майдалик К. Л. Испанский пролетариат в национально-революционной войне 1936—1937 гг. М., Изд-во АН СССР, 1960, 383 с.

17. Майский И. М. Борьба за Мадрид.— В кн.: «Из истории освободительной борьбы Испанского народа», М., АН СССР, 1959, с. 123—156.
18. Мещеряков М. Т. Испания в огне. М., «Просвещение», 1971, 159 с.
19. Овинников Р. С. За кулисами политики «невмешательства». Испанский вопрос в политике империалистов Англии, Франции и США накануне второй мировой войны: М., 1959, 326 с.
20. Пономарева Л. Подвиг Испании.— «Новое время», 1966, № 3, с 9—12.
21. Газ. «Правда», 1936, 16 жовтня.
22. Прицкер Д. П. Подвиг Испанской республики. 1936—1939. М., Соцэкгиз, 1962, 447 с.
23. Прицкер Д. П. СССР — В кн.: «Солидарность народов с Испанской республикой 1936—1939 гг.», М., «Наука», 1972, с. 225—258.
24. Ребезо В. Г. Радянський Союз і політика невтручання в справі Іспанії (серпень—жовтень 1936 р.).— «Питання нової та новітньої історії», вип. 6. Київ, 1968, с. 28—39.
25. Ребезо В. Г. Морально-політична підтримка і пролетарська солідарність радянського народу з іспанським народом, який бореться проти фашизму.— «Питання нової та новітньої історії», вип. 7, Київ, 1968, с. 40—50.
26. Решетняк Б. К. Помощь СССР испанскому народу в борьбе против фашизма и войны (1936—1937 гг.).— «Ученые записки Харьковского ун-та», т. 85, 1957, с. 123—142.
27. Сазонова А. В. Солидарность советской молодежи с борющимися испанским народом в 1936—1939 гг. (По материалам Вологодской области).— Сб. аспирантских работ Вологодского пед. ин-та. Вологда, т. 39, 1969, с. 132—141.
28. Самарин А. Борьба за Мадрид. М., Воениздат, 1940, 112 с.
29. Самойлов П. И. Гвадалахара. Разгром итальянского экспедиционного корпуса. М., Воениздат, 1940, 156 с.
30. Семенов Г. К. — От Барселоны до Прохоровки. Харьков, 1967, 129 с.
31. Семенов Г. К. Испанский закал. Документальный очерк. Харьков, 1969, 198 с.
32. Семенов Г. К. На синих тропах Испании. Харьков, 1972, 191 с.
33. Слободянюк И. Американские империалисты — пособники фашистской интервенции в Испании (1936—1939). Киев, Изд-во Киевск. ун-та, 1954, с. 184.
34. Сирцева С. М. Пролетарська солідарність робітничого класу Української РСР з трудящими республіканської Іспанії (1936—1939 рр.) — «Укр. істор. журнал», 1966, № 7, с. 83—89.
35. Черных А. П. Советский опыт строительства и борьба Коммунистической партии Испании за создание народной армии в период национально-революционной войны 1936—1939 гг. — В кн.: «Урал и оборона Советской страны». Материалы научной конференции (февраль 1968 г.). Свердловск, 1968, с. 246—258.
36. Юшин Б. З. Советский Союз и национально-революционная война испанского народа. 1936—1939 гг. — В кн.: «Труды Восточно-сибирского института культуры», вып. 4, Улан-Удэ, 1965, с. 112—133.
37. Яворский С. За что борется испанский народ. М., «Молодая гвардия», 1936, 112 с.

М. І. ЄНА

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ ЧЕХОСЛОВАЦЬКИХ І РАДЯНСЬКИХ ТРУДЯЩИХ (1926—1936 рр.) У РАДЯНСЬКІЙ І ЧЕХОСЛОВАЦЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Важливим принципом марксизму-ленінізму є пролетарський інтернаціоналізм. Виходячи з спільності економічного становища, класових інтересів і цілей пролетарів усіх країн, К. Маркс

і Ф. Енгельс зробили висновок про необхідність їх інтернаціонального згуртування. «Тільки інтернаціональний союз робітничого класу,—вказував К. Маркс,— може забезпечити його остаточну перемогу» [1, с. 336]. Розглядаючи будівництво соціалізму в СРСР як інтернаціональну справу, як ланку в ланцюзі світового революційного процесу, В. І. Ленін вказував: «... ми будемо розв'язувати наші завдання з допомогою робітників і селян усіх країн» [2, с. 58]. Відзначаючи разом з тим високий рівень інтернаціональної солідарності радянських людей, він зауважував: «Радянська Росія вважає найбільшою гордістю допомагати робітникам усього світу в їх важкій боротьбі за повалення капіталізму» [3, с. 367].

Велику роботу по втіленню ідей пролетарського інтернаціоналізму в життя виконав створений за ініціативою більшовицької партії Комуністичний Інтернаціонал [4].

Вивчення історії пролетарської солідарності має велике значення для правильного розуміння революційної боротьби міжнародного робітничого класу. Намагаючись довести неможливість єдності трудящих різних країн, буржуазні ідеологи твердять, нібито принципи інтернаціоналізму застаріли. Тому всебічна теоретична розробка питань пролетарської солідарності кінце потрібна для інтернаціонального виховання трудящих і є невідкладним завданням історичної науки.

В період побудови основ соціалізму в СРСР міжнародна солідарність трудящих зміцнювалася і набувала нових форм. Так, здійснювався обмін робітничими делегаціями, працювали міжнародні пролетарські організації (МОДР, Міжробдоп), створювалися товариства дружби з Радянською Росією, практикувалися міжнародне листування і революційне змагання між підприємствами і колективами робітників різних країн.

Народилася і така форма інтернаціональних зв'язків, як виробничо-технічна допомога світового пролетаріату радянському народові.

Виконуючи свій інтернаціональний обов'язок, чехословацький пролетаріат вніс значний вклад в розвиток промисловості і сільського господарства нашої країни, поступаючись в цьому тільки американському робітничому класові [30, с. 217]. Чехословацькі трудящі створили на території Радянського Союзу промислові кооперативи «Інтергельпо» і «Праг-машина», сільськогосподарські комуни «Кладненську», «Словацьку» і «Рефлектор», брали участь у будівництві Харківського, Сталінградського і Челябінського тракторних заводів, Горьківського автозаводу і Магнітки, Дніпрогесу і Московського метрополітену [13, с. 17].

Інтернаціональні зв'язки радянських і чехословацьких трудящих добре проаналізовані за 1917—1925 роки і слабше за 1926—1936 роки. Це й обумовило хронологічні рамки даної роботи.

Радянська і чехословацька історична література з зазначеної теми чітко охоплює два великих періоди: з середини 20-х до середини 50-х років: з середини 50-х років до наших днів.

Протягом першого періоду братерська солідарність трудящих ще не стала об'єктом глибокого наукового дослідження, хоч їй і надавалося важливого значення. Так, С. А. Лозовський, розглядаючи причини масового приїзду іноземних делегацій до СРСР, їх інтерес до радянської держави, оцінював це як «явище нове і виняткове у світовому робітничому русі» [18, с. 62]. Б. Виноградов підкреслював, що Московський конгрес друзів СРСР, який відбувся у 1927 р., дав поштовх виникненню спілок друзів СРСР за кордоном [6, с. 215]. До 10-ї річниці сільськогосподарсько-промислового кооперативу «Інтергельпо» вийшли спогади одного з організаторів І. Самуеля [27].

В чехословацькій історичній літературі до середини 50-х років інтернаціональні зв'язки радянських і чехословацьких трудящих в період будівництва основ соціалізму в СРСР не аналізувалися.

У другому періоді, який почався після XX з'їзду КПРС, радянська історична література поповнилася рядом публікацій. Вперше основні проблеми нашої теми були поставлені у статті Е. Б. Генкіної [10].

В. О. Шишкін у своїх дослідженнях відбив етапи організації у Чехословаччині колективів комуністів, що виїздили для роботи в СРСР, розглянув становлення кооперативів [30; 31].

Чехословацько-радянські відносини 1918—1938 років у ширшому плані вивчає український історик І. А. Петерс. Його монографія, в основі якої багатий фактичний матеріал, дає цільне уявлення про взаємовідносини двох країн [25]. Головну увагу автор приділяє політичним і економічним аспектам міждержавних відносин. Безпосередньо вказаної теми стосуються роботи А. Ф. Кізченка про радянсько-чехословацькі зв'язки в передмюнхенський період, де на багаточисленних прикладах показано зростання симпатій братерських народів [14; 15; 16].

Останнім часом з'явилося дві праці, в яких взаємовідносини радянського і чехословацького робітничого класу досліджуються як складова частина солідарності світового пролетаріату.

Це монографії О. Є. Іоффе [11] та Л. С. Озерова [22]. Перша висвітлює інтернаціональні наукові й культурні зв'язки радянських та іноземних трудящих у роки першої п'ятирічки. Друга узагальнює форми пролетарської солідарності за 1921—1937 роки.

Обидві роботи ґрунтуються на глибокому вивченні радянських і закордонних документів.

Виробничо-технічну допомогу чехословацьких трудящих в нашій країні в період будівництва соціалізму найкраще видно на прикладі створеного в Киргизії кооперативу «Інтергельпо». Про організацію та діяльність його розповідає книга І. П. Мужико-

ва, А. К. Каніметова та Р. П. Маричека, що вийшла в 1957 році. Використовуючи місцеві архівні фонди, спогади колишніх членів кооперативу, автори змогли показати значну роль «Інтергельпо» в розвитку економіки Киргизії. До недоліків роботи слід віднести поверхове висвітлення організаційного періоду кооперативу.

В чехословацькій історичній літературі «Інтергельпо» присвячена монографія П. Поллака [33]. Вивчивши багато радянських та чехословацьких архівних матеріалів, широко використавши спогади колишніх учасників кооперативу, автор висвітлив ряд нових питань, чіткіше виділив основні етапи розвитку «Інтергельпо». В монографії відтворено роль Комуністичної партії Чехословаччини в організації кооперативу, простежено дальшу долю його членів.

Однак аналіз праць і різноманітних документів, наведених у монографії, майже відсутній. Глибше можна було б розглянути і роль «Інтергельпо» у формуванні національних кадрів робітничого класу Киргизії. Незважаючи на ці недоліки, значення праці П. Поллака у розробці проблеми пролетарської солідарності 20-х — 30-х років велике.

Про комуну «Рефлектор» у Саратовській області йде мова в статті П. Поллака [26, с. 15].

Діяльність інших чехословацьких сільськогосподарських і промислових колоній протягом 1926—1936 років ще чекає свого дослідника.

На конкретні об'єкти допомоги трудящих Чехословаччини радянському народові в період будівництва основ соціалізму вказує В. І. Кас'яненко [13].

Дані про участь іноземних робітників і зокрема чехословацьких у соціалістичному будівництві на Уралі і Кузбасі є в працях П. Г. Матушкіна [20], О. В. Бакуніна і М. П. Шарапова [29]. П. Г. Матушкін розповідає про життя інтернаціональної ударної бригади, до складу якої входили чехословацькі трудящі [19, с. 307]. Соціалістичне змагання іноземних робітників у другій п'ятирічці розглядає О. В. Бакунін [5].

Багато уваги згадані автори приділяють інтернаціональному вихованню іноземних трудящих, у тому числі й чехословацьких.

Про виробничо-технічну допомогу трудящих Чехословаччини радянському народові в 1926—1936 роках йдеться у книзі чехословацьких істориків Ш. Барташової, Ф. Бієберле і Л. Філіпа. Ці автори, висвітлюючи боротьбу трудящих за встановлення дружніх радянсько-чехословацьких відносин, показали участь робітників Оломоуцького краю у створенні комуні «Рефлектор».

У роботах радянської дослідниці Є. Д. Воробйової [7; 8; 9] на архівному, здебільшого чехословацькому, матеріалі детально простежуються виникнення й розвиток Товариства економічного й культурного зближення з Новою Росією, котре в 1925 році організував Зд. Неєдли, святкування Х річниці Великої

Жовтневої соціалістичної революції в Чехословаччині, а також поїздки чехословацьких делегацій в СРСР за 1925—1927 роки.

Участь ЦК КПЧ в міжнародному революційному змаганні відображена у великій статті М. В. Черепеніна [28].

Виконання взаємних зобов'язань, взятих у ході міжнародного соціалістичного змагання робітниками Ленінградського путиловського заводу та одного з пльзенських заводів, розглядається у статті А. Л. Лазаревої [17].

Приїзд групи чехословацьких комуністів для навчання в Харківській комакадемії ім. Артема, як приклад братерських зв'язків між компартіями Радянської України і Чехословаччини, описаний в книзі О. Ф. Осетрова [23].

Цікава, на наш погляд, робота А. К. Каніметова [12], чимало сторінок якої відведено перебуванню в Киргизії Юліуса Фучика.

Історію українсько-чехословацьких культурних зв'язків у науково-популярній формі викладає В. У. Павелко [24].

Чехословацька історична література згаданим формам інтернаціональних зв'язків, починаючи з середини 50-х років, приділяє постійну увагу. Так, у 1955 р. чеський історик Й. Седлачек зробив перші кроки у вивченні діяльності чехословацької Спілки друзів СРСР, створеного за ініціативою КПЧ [34].

Наступна робота Й. Седлачека, написана разом з Й. Ваврою, розкриває боротьбу робітників і селян Чехословаччини за зміцнення інтернаціональних зв'язків з Країною Рад. Розвиваючи цю тему, в 1960 р. Й. Седлачек та Й. Вавра створили монографію «Для країни любимої». До неї додано 48 архівних документів [36]. Досліджуючи чехословацько-радянські відносини за 1917—1939 рр., історики, на жаль, обмежилися, головним чином, показом діяльності Товариства економічного і культурного зближення з Новою Росією та Спілки друзів СРСР.

У 1971 р. вийшла з друку монографія З. Угерека про радянсько-чехословацькі культурні зв'язки 1918—1938 років [37].

Автор вірно виділяє в їх історії три етапи (1918—1924, 1925—1933, 1934—1938 роки) і дає характеристику кожному з них.

Глибоко висвітлено в монографії другий період, де показано налагодження особистих контактів між діячами культури двох країн. Третій етап не знайшов достатнього аналізу. Незважаючи на це робота З. Угерека допомагає повніше уявити чехословацько-радянські відносини того періоду.

Отже, знайомство з літературою, що безпосередньо стосується нашої теми, свідчить про недостатню вивченість останньої.

Мало розроблені ще такі форми пролетарської солідарності у взаємовідносинах чехословацьких і радянських трудящих, як виробничо-технічна допомога Країні Рад, діяльність осередків МОДР і Міжробдопу, міжнародне листування та революційне соціалістичне змагання. Не до кінця вивчено обмін робітничими

делегациями за 1928—1936 роки, а також солідарність радянського народу з чехословацькими трудящими в їх боротьбі проти буржуазії.

Детальний аналіз міжнародних інтернаціональних зв'язків, зокрема радянського і чехословацького народів, і надалі залишається актуальним і важливим завданням дослідників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К., Енгельс Ф. Четвертий річний звіт Генеральної Ради Міжнародного товариства робітників.— Твори, т. 16, с. 318—323.
2. Ленін В. І. Промова на мітингу в Олексіївському народному домі 23 серпня 1918 р.— Твори, т. 28, с. 57—59.
3. Ленін В. І. IV Всесвітньому конгресу Комінтерну, Петроградській Раді робітничих і червоноармійських депутатів 4 листопада 1922 р.— Твори, т. 33, с. 367.
4. Коммунистический Интернационал в документах. Решения, тезисы и воззвания конгрессов Коминтерна и пленумов ИККИ. 1919—1932. М., 1933, 1007 с.
5. Бакунин А. В. Борьба большевиков за индустриализацию Урала во второй пятилетке (1933—1937 гг.). Свердловск, 1968, 443 с.
6. Виноградов Б. Мировой пролетариат и СССР. М., 1928, 286 с.
7. Воробьева Е. Д. Образование и деятельность Чехословацкого общества экономического и культурного сближения с Новой Россией (1925—1927).— «Советское славяноведение», 1965, № 2, с. 33—43.
8. Воробьева Е. Д. Поездка первой чехословацкой рабочей делегации в СССР (октябрь—ноябрь 1925 г.)— Советско-чехословацкие отношения между двумя войнами. 1918—1938 гг. М., «Наука», 1968, с. 73—100.
9. Воробьева Е. Д. Делегация чехословацкой рабочей молодежи в СССР (ноябрь 1925 — январь 1926 г.) — «Ученые записки Института славяноведения АН СССР», т. XXVIII, 1964, с. 85—104.
10. Генкина Э. Б. Интернациональные связи рабочего класса СССР в годы восстановительного периода 1921—1925.— Из истории рабочего класса и революционного движения. Сборник статей памяти академика А. Панкратовой. М., Изд-во АН СССР, 1968, с. 478—497.
11. Иоффе А. Е. Интернациональные, научные и культурные связи Советского Союза. 1928—1932. М., «Наука», 1969, 200 с.
12. Каниметов А. К. Юлиус Фучик в Советском Киргизстане. Фрунзе, 1956, 110 с.
13. Касьяненко В. И. Дело трудящихся всех стран. Ростов, 1963, 29 с.
14. Кізченко А. Ф. Деякі питання впливу Великої Жовтневої соціалістичної революції на Чехословаччину (1932—1937 рр.).— «Наукові записки Київського держуніверситету», т. 16, вип. 12, 1957, с. 95—106.
15. Кізченко А. Ф. До питання про боротьбу народних мас Чехословаччини за дружбу і союз в СРСР в період зростання зарозси гітлерівської агресії (1933—1937 рр.).— «Питання історії та культури слов'ян», ч. 1, К., 1963, с. 37—58.
16. Кізченко А. Ф. З історії радянсько-чехословацьких відносин напередодні II світової війни (1935—1938 рр.).— «Питання нової та новітньої історії». Міжвідомчий наук. збірник, вип. 4, 1967, с. 67—81.
17. Лазарева А. Л. Формы и методы интернациональных связей советского предприятия (по материалам Кировского завода).— Из истории рабочего класса СССР. Л., Изд-во Ленинградск. ун-та, 1962, с. 246—259.
18. Лозовский А. Почему делегации иностранных рабочих едут в СССР. М.—Л., ГИЗ, 1926, 104 с.
19. Матушкин П. Г. Урало-Кузбасс. Борьба Коммунистической партии за создание второй угольно-металлургической базы СССР. Челябинск, 1966, 424 с.

20. Матушкин П. Г. Дружба, Солидарность. Интернациональные связи уральцев с трудящимися зарубежных стран. Челябинск, 1960, 96 с.
21. Мужиков И. П., Каниметов А. К. Маречек Р. П. История чехословацкого кооператива «Интергельпо», Фрунзе, Киргизгосиздат, 1957, 126 с.
22. Озеров Л. С. Строительство социализма в СССР и международная пролетарская солидарность (1921—1937). М., «Мысль», 1972, 236 с.
23. Осетров О. Ф. Сторінки пролетарської солідарності (Інтернаціональні зв'язки робітничого класу Радянської України 1917—1927 рр.). Київ, 1969, 164 с.
24. Павелко В. У. Здружені у віках (українсько-чехословацькі культурні зв'язки). Київ. «Знання», 1969, 44 с.
25. Петерс И. А. Чехословацко-советские отношения (1918—1934). Киев, «Наукова думка», 1965, 346 с.
26. Поллак П. Первый луч. — «Неделя», 1962, № 46, 15. с.
27. Самуэль И. И. «Интергельпо» — чехословацкий промысловый кооператив в Киргизии. М—Л., 1935, 90 с.
28. Черепенин Н. В. Из опыта работы партии по укреплению братских связей советских и зарубежных рабочих в годы первой пятилетки.— Пролетарский интернационализм — боевое знамя Коммунистической партии. М., Изд-во ВПП и АОН, 1959, с. 304—364.
29. Шаропов Н. П. Об участии иностранных рабочих и специалистов в социалистическом строительстве на Урале (1930—1934).— «Вопросы истории КПСС», 1966, № 3, с. 70—78.
30. Шишкин В. А. Чехословацко-советские отношения 1918—1925 гг. М., Изд-во ИМО, 1962, 286 с.
31. Шишкин В. А. Пролетарская солидарность рабочего класса Чехословакии с трудящимися Советского Союза (1921—1925 гг.).— «Новая и новейшая история», 1961, № 5, с. 204—225.
32. Bartašova S., Bieberle I., Filip L. Boj komunistu Olomouckeho kraje za obranu Sovetskeho Svazu v letech 1917—1945. Olomouc, 1957, 73 S.
33. Pollák P. Internacionalna pomoc československeho proletariatu národům SSSR. Dejiny československeho robotnickeho družstva Intergelpo v Sovietskej Kirgizii. Bratislava, 1961, 400 s.
34. Sedláček I. Z. Historie svazu československo-sovětskeho přátelství. Praha. „Svet sovetu“, 1955. 63 S.
35. Sedláček I., Vavra I. 40 let boju za československo-sovětské přátelství. Praha, 1957, 89 S.
36. Sedláček I., Vavra I. Pro zemi milovanou (z boju o československo-sovětské přátelství). Praha, 1960, 420 S.
37. Uherek Z. O sovětsko-československé kulturní vzájemnosti (1918—1938). Praha, Universita, 1971. 142 S.

А. І. МИТЯЄВ

ДОСЛІДЖЕННЯ В НАУКОВИХ УСТАНОВАХ УРСР 20-х РОКІВ СЕРЕДНЬОВІСНОЇ ІСТОРІЇ ЗАРУБІЖНИХ СЛОВ'ЯН І ВІЗАНТІЇ

Останнім часом вийшло в світ кілька праць з історії історичної науки в УРСР. Але навіть у найдокладнішій з них [40] нічого не сказано про дослідження вченими Радянської України проблем історії Візантії і південних та західних слов'ян часів середньовіччя. Це питання окремо не виділяється і спеціально не розглядається також у загальних працях з історії радянської

модієвістики і візантинознавства [9; 26; 42]. Що ж до нашої роботи, яка була опублікована в 1969 р. [30], то в ній більш-менш докладно говориться про славістичні дослідження медієвістів УРСР 50-х — 60-х рр. [30, с. 8—28] і дуже мало про стан слов'яно-візантійських досліджень, що провадилися на Україні протягом 20-х років [30, с. 5—7]. Мета цієї статті і полягає в тому, щоб заповнити якоюсь мірою зазначену прогалину.

У перші роки існування Радянської влади, коли в країні панувала розруха, гостро відчувалися матеріальні нестатки, при відсутності належної кількості істориків-марксистів не було змоги відразу перевести на марксистсько-ленінські методологічні основи діяльність всіх галузей історичної науки. Цілком природно, головна увага приділялася розвитку наукової роботи з історії революційного руху і Комуністичної партії, Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни [40, с. 10—17]. Досить значне місце в історичних установах УРСР відводилося дослідженню українського народу [40, с. 19—25]. Набагато повільніше проходив процес становлення тих галузей радянської історичної науки, предметом яких була стародавня і середньовічна історія зарубіжних народів, в тому числі слов'ян і Візантії.

На початку 20-х років, коли Радянська Україна розгорнула мирне соціалістичне будівництво, в історичній науці не було ще жодного спеціаліста, здатного вести на марксистських засадах науково-дослідницьку роботу в галузі середньовічної історії слов'ян та Візантії. Тому не дивно, що на початку 20-х років у зв'язку з реформою університетської освіти слов'янознавчі кафедри не було відновлено, а читання окремих курсів з історії зарубіжного слов'янства і Візантії припинилося. Нові ж науково-дослідні кафедри оформлялися здебільшого як установи українознавчого напрямку [21]. До середини 30-х років на Україні тільки одна кафедра при Інституті народної освіти в Харкові функціонувала як науковий центр по вивченню історії зарубіжних країн. Працівники цієї кафедри займалися переважно античним та західноєвропейським світом [21, с. 38—40]. Слов'яно-візантійська проблематика в їх діяльності майже не була представлена¹, за винятком деяких питань з історії російської славістики і візантинології, що їх порушував у своїх останніх історіографічних працях керівник кафедри академік В. П. Бузескул. Послаблення інтересу до історії зарубіжних слов'ян і Візантії можна пояснити й тим, що більшість представників старої славістики і візантинології займали реакційні панславістські позиції, підтримували російське самодержавство і вороже ставилися до революційних перетворень. На цю обста-

¹ Не розроблялися слов'яно-візантійські теми і на кафедрі історії Заходу, відкритій у 1924 р. при Українському інституті марксизму-ленінізму [26, с. 54].

вину вказувалось, зокрема, в однім з історіографічних оглядів кінця 20-х років. «Шанувальники шапки Мономаха і спадщини Палеологів, — писав автор цього огляду київський професор Г. Н. Лозовик, — мали виглядати в очах борців за Жовтень дещо підозрілими, мали тхнути історичним сміттям Четьї-Міней і Домострою» [26, с. 231].

Більше місця слов'яно-візантійська тема займала в діяльності історико-філологічного і почасті соціально-економічного відділів створеної у 1919 р. Української Академії наук (далі УАН). Головним же в роботі досить численних установ історичної секції було вивчення історичного минулого України [14; 15; 16; 17; 18]. Проте під опікою цієї секції, що об'єднувала не тільки співробітників академії, а й фахівців-істориків багатьох інших наукових установ і товариств УРСР і навіть за її межами [40, с. 22], згуртувалось чимало представників старої, дореволюційної історіографії. У своїх працях 20-х років вони порушували питання історії зарубіжних слов'ян і Візантії. Інтерес до цих проблем виявили і працівники деяких інших установ УАН. Так, академік А. Е. Кримський, що у 20-х роках керував академічною кафедрою арабо-іранської філології, у своїх працях з історії Туреччини торкався середньовічної історії південних слов'ян і Візантії¹, головним чином у зв'язку з розробкою питань турецького завоювання в Малій Азії і на Балканах. Нарешті у 1924—1925 рр. при історико-філологічному відділі УАН виникла спеціальна візантинологічна кафедра і комісія при ній [17, с. 21—22; 16, с. 71]. Однак комісія не входила до штату академії і не мала свого бюджету [23, с. 273]. Отже, в другій половині 20-х років у розпорядженні візантинологічних установ був тільки один штатний працівник — завідуючий кафедрою, він же голова однойменної комісії, академік Ф. І. Міщенко [17, с. 21—22]. До того ж більшість з 15 членів комісії безпосередньо з візантинознавством не були пов'язані². Діяльність візантинологічної кафедри і комісії при ній звелася до заслуховування на засіданнях, які скликалися час від часу, доповідей [12, с. 294; 41], деякі з них було надруковано.

Автори майже всіх праць з питань середньовічної історії зарубіжних слов'ян і Візантії, опублікованих на Україні протягом 20-х років, були старими фахівцями. Їх світогляд склався ще в дожовтневий період у межах буржуазної історіографії, яку вже тоді охопила важка методологічна криза, яка з перемогою пролетарської революції поглибилася. Одним з проявів цієї кризи було послаблення творчої активності деяких представни-

¹ Ця сторона діяльності видатного вченого вже досить докладно висвітлена в монографії К. І. Гурницького [17, с. 115—117, 126—128].

² Заступник голови комісії Я. М. Сагарда і секретар А. І. Полулях, наприклад, працювали бібліотекарями в академічній бібліотеці [16, с. 77], а Г. Н. Лозовик викладав у вузах Києва історію так званих «суспільних форм» [35].

ків старшого покоління славістів і візантинологів¹. Професор В. І. Барвінок, наприклад, замкнувся у колі бібліографічних інтересів [14, с. XXIV; 17, с. 30]². У 20-ті роки він написав лише одну невелику роботу про слов'яно-візантійські відносини за часів четвертого хрестового походу [2]. Наслідуючи далеко не кращі традиції дореволюційної візантинології, він дійшов висновку, що основною причиною розгрома Візантії хрестоносцями на початку XIII ст. був визвольний рух слов'ян, який мовляв, «навіяв західним народам думку про можливість завоювання Царграду» [2, с. 1187]. Проте фактичний матеріал, наведений самим же автором, свідчить, що не зовнішні обставини, а внутрішні суперечності економічного й політичного характеру зробили Візантію нездатною протистояти навалі хрестоносців у 1204 році.

Наслідком послаблення творчої активності у більшості членів візантинологічної комісії УАН було не тільки зменшення обсягу наукової продукції, а й намагання уникнути значних і актуальних тем, зосередити зусилля на дрібних, незначних проблемах, переважно джерелознавчого характеру. Не становлять винятку і написані в 20-х роках праці голови українських візантинологів академіка Ф. І. Міщенка. Предметом першої з них було питання про кровнородинний шлюб у Візантії [31; 32]. Маститий автор виявляє неабияке знання літератури про сім'ю та шлюб, але працю Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави» обходить. При ідеалістичному погляді, який розвиває Ф. Міщенко, досліджуючи вказану тему, це не випадково. Ще вужчому питанню присвячена інша робота Ф. І. Міщенка, де переглядаються повідомлення візантійських джерел про так званих «антиган», від яких дехто з істориків виводив сучасних циган [33]. Сугубо джерелознавчий напрям має і стаття одеського професора П. О. Потапова про зографську переробку візантійської хроніки Зонари [39]. В ній на основі лише філологічного аналізу доводиться, що Зографська хроніка є цілком оригінальною переробкою візантійського оригіналу і ніяк не пов'язана з аналогічною працею монаха Хілендарського монастиря Григорія [39, с. 355—356].

На відміну від розглянутих вище робіт праця харківського професора, академіка В. П. Бузескула присвячена досить широкій і актуальній проблемі — російській історіографії загальної історії XIX і початку XX століть [6; 7]. В межах цієї проблеми розглядається розвиток у Росії славістики і візантинології. На жаль, в опублікованих двох випусках названої праці автор зупиняється лише на початкових етапах історії російської славістики і візантинології з кінця XVIII і до середини XIX ст. Славі-

¹ Часом відмічається і повне творче згасання, як це трапилося, скажімо, з одеським славістом професором І. А. Линиченко [19, с. 210].

² Він, як співробітник історико-філологічного відділу УАН, займався описом стародруків у Київських книгосховищах [14, с. XXIV; 18, с. 30].

стично-візантинознавчі праці російських авторів другої половини XIX і початку XX ст. розглянуті ним у третьому випуску. Він не друкувався, але рукописи збереглися в Ленінградському філіалі архіву АН СРСР [29].

Досконалий щодо зібраного історіографічного матеріалу твір В. П. Бузескула в методологічному відношенні є свідченням того, як в умовах кризи буржуазної історичної думки старі фахівці-історики намагалися сховатися від могутніх хвиль революційних перетворень за стіною об'єктивістського підходу до оцінки і висвітлення явищ історії та історіографії. В слов'яно-візантинознавчих розділах праці В. П. Бузескул наводить часом докладні біографічні дані і важливі відомості про наукові роботи російських славістів та візантинологів, не даючи, однак, оцінки методологічним і класовим позиціям авторів. Лише подекуди він кидає побіжні зауваження, подібні до того, що «патріарх російського візантинознавства А. А. Кунік знаходився під впливом філософії Гегеля» [6, с. 15], П. І. Прейс «не поділяв захопленість слов'янофілів [6, с. 39], а у Є. П. Новікова, навпаки, «дуже виразна слов'янофільська тенденція» [6, с. 114]. В чому ж виявлялися ці тенденції, В. П. Бузескул не розкриває. Він навіть не намагається визначити напрямки, існуючі в російській славистиці і візантинології, бо вважає за краще просто викладати у хронологічному порядку події, пов'язані з становленням цих галузей російської історіографії. В оцінках славістичних і візантинознавчих праць він керується переважно рівнем професіонально-технічної майстерності, на якому вони виконані, даючи при цьому короткі, але досить влучні характеристики. Твір О. М. Бодяньського «Про час походження слов'янських племен» називає «корисною довідковою книгою» [6, с. 37]; велику працю А. С. Клеванова про Чехію кваліфікує як «бездарне і незграбне нагромодження необробленого сирого матеріалу» [6, с. 37]; дослідження І. С. Пальмова про гуситів вважає ґрунтовною працею, «зміст якої ширший за назву» [29, арк. 127/121]. Докладніший аналіз дається вченій діяльності академіка Ф. І. Успенського [29, арк. 32/22—54/47]¹, але й він витриманий у суто об'єктивістському дусі: нічого про методологію і політичні пристрасті видатного візантиніста, лише констатація його наукових заслуг і переказ змісту творів. Від оцінки ж діяльності Ф. І. Успенського в радянський період В. П. Бузескул і зовсім ухиляється [8, с. 49].

Таким чином, аналіз розділів праці В. П. Бузескула, які присвячені російській історіографії зарубіжних слов'ян і Візантії, свідчить, що автор, вихований на буржуазній позитивістській історіографії кінця XIX — початку XX ст., дотримується властивих багатьом її представникам об'єктивістських позицій. У той

¹ Ця частина рукопису була опублікована у 1929 р в збірнику [8, с. 25—53].

же час ця остання в житті В. П. Бузескула праця, як зведення великого бібліографічного і історіографічного матеріалу, мала важливе значення протягом 30-х — 50-х років, частково зберігає його і тепер. Об'єктивізм же В. П. Бузескула та інших визначних вчених старої генерації часом шкідливо впливав на молодих спеціалістів. Так, у 1924 р. вийшла одна з перших книг нині відомого радянського славіста, члена-кореспондента АН УРСР П. М. Попова [3] про початок книгодрукування у слов'ян [39], де вперше на українській мові викладено значний фактичний матеріал про перші друкарні і друковані книги у всіх слов'янських народів. Проте розвиток книгодрукування у слов'ян висвітлюється без зв'язку з соціально-економічними і громадсько-політичними процесами пізньосередньовічної доби, не розкривається і суспільне значення цього важливого явища у житті слов'янських народів.

Якщо названі вище представники старої історіографії в перші роки Радянської влади послабили наукову активність, то про очолювану М. С. Грушевським буржуазно-націоналістичну школу в українській історіографії цього сказати не можна. Займаючи у 20-х роках пануюче становище в історичній секції УАН, М. С. Грушевський та його послідовники розгорнули активну діяльність [40, с. 22—23] з тим, щоб перешкодити утвердженню в історичній науці на Україні марксистсько-ленінської методології і відстояти антинаукові буржуазно-націоналістичні концепції. Свої буржуазно-націоналістичні погляди вони протягували навіть у критико-бібліографічних статтях, де роглядалися тогочасні дослідження з середньовічної історії зарубіжних слов'ян. Такі статті досить часто друкувалися в органі історичної секції, журналі «Україна», редагованому М. С. Грушевським. В одній з рецензій останнього на відому книгу Л. Нідерле «Слов'янські старожитності», наприклад, висловлюється жаль, що автор не підкреслює етнічної самостійності українського народу за часів раннього середньовіччя [43, с. 180]. У цьому ж журналі було надруковано статтю львівського учня М. С. Грушевського Мирона Кордуби про міжнародну конференцію істориків, де автор критикує тих славістів, котрі вживали термін «Русь» для Київської держави XI—XII ст. [45, с. 196].

Разом з тим деякі з українських істориків старої генерації піддають подекуди критиці зарубіжних авторів за ідеалізм і зневагу до соціально-економічних передумов історичних явищ середньовічної епохи у південних і західних слов'ян [44, с. 149—151; 46, с. 142].

Однак спроби еkleктичного сполучення елементів матеріалізму з старими уявленнями та концепціями буржуазної історіографії не могли дати плідних наслідків у висвітленні історичних явищ. Це добре видно на працях наукового співробітника історико-філологічного відділу УАН професора П. В. Климен-

ка. В рецензіях на чеські та польські монографії про розвиток ремесла в середньовічній Чехії та історію Польщі в XIV ст. він засуджує авторів, які, розкриваючи різні явища феодального суспільства, не показують їх соціально-економічних і політичних причин [44, с. 149—151; 46, с. 142]. Проте сам він схиляється до веберівського юридично-правового тлумачення суті феодалізму у Польщі існував лише до XIV ст. безпідставно відпорядковування взаємозобов'язаних розпорядників-користувачів певними територіями», де «право кожного визначили не земля або держава, а форма зобов'язання верхніх і нижчих, але рівноправних взаємно членів феодальної верстви» [20, с. 217]. Виходячи з таких хибних посилок, П. Клименко вважає, що феодалізм у Польщі існував лише до XIV ст. безпідставно відкидаючи, таким чином, фільварочно-панщинне господарство Речі Посполитої за межі феодальних відносин.

Отже, аналіз названих вище робіт з питань середньовічної історії зарубіжних слов'ян та Візантії свідчить, що їх автори — представники старої дореволюційної професури, у 20-х роках ще стояли, хоч вже і недосить міцно, на позиціях ворожої марксизму буржуазної історіографії¹.

Разом з тим у другій половині 20-х років в УРСР з'являються праці, де виразним є прагнення досліджувати питання середньовічної історії слов'ян і Візантії з матеріалістичних позицій. Вирішальну роль у розвитку цих позитивних тенденцій відіграли грандіозні революційні перетворення у суспільному житті й науці, які підтверджували життєвість марксизму-ленізму, а також велика ідейно-виховна робота, що провадилася Комуністичною партією. Зокрема тоді велася гостра боротьба проти всіляких проявів буржуазної ідеології в радянській історіографії. Її розгорнули у 20-х роках історики-марксисты на чолі з академіком комуністом М. М. Покровським [37, с. 108—169]. Надійною теоретичною зброєю в боротьбі за утвердження в історичній науці діалектико-матеріалістичного розуміння історії були твори основоположників наукового комунізму. Вплив теоретичних праць К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна можна помітити в роботах істориків УРСР кінця 20-х років, у тому числі у славіста М. В. Бречкевича [45] і візантинолога Г. Н. Лозовика [27; 25]. Істотний вплив на формування марксистських поглядів науковців України мала діяльність Українського інституту марксизму-ленізму [22, с. 61], співробітники якого багато зробили для пропаганди марксистсько-ленінської теорії, вели

¹ Це ж саме можна сказати і про дослідження старих фахівців-славістів з РРФСР, окремі праці яких публікували у 20-х роках видання УАН. Найзначнішою була монографія відомого російського славіста П. Лаврова «Кирило та Мефодій в давньослов'янському письменстві». К., 1928 [див. про неї 30, с. 6—7].

активну боротьбу проти проявів буржуазно-націоналістичних концепцій і ідеалістичної методології в історичній науці в УРСР [22, с. 56—61]. Критикою концепцій дворянсько-буржуазної славістики і візантинології розпочинається в українській історіографії переосмислення з позицій матеріалістичної діалектики питань середньовічної історії зарубіжних слов'ян і Візантії.

Вже у 1927 р. з'явився історіографічний вступ до праці співробітника соціально-економічного відділу УАН І. М. Балінського «Феодалізм у Польщі» [1]. На жаль, через передчасну смерть автора у травні 1927 р. це фундаментальне дослідження залишилося незакінченим [10]. Але з опублікованого розділу видно, що І. М. Балінський намагався по-новому, з матеріалістичних позицій, дослідити розвиток феодальних відносин у польському суспільстві середньовічної епохи. Розглядаючи праці польських істориків з цього питання, він дійшов висновку: «дійсно науковому висвітленню походження, розвитку і змісту феодалізму в Польщі перешкоджало нерозуміння істориками того, що в основі феодального ладу в польських землях були певні соціально-економічні відносини, які не занесені ззовні, а сформувалися на місцевому ґрунті [1, с. 273].

Ще виразніше заклик до «переоцінки цінностей» в історіографії слов'ян та Візантії пролунав у працях з історії візантинознавства Г. Н. Лозовика [26; 27; 28]. Саме він вперше у радянській історичній науці зробив спробу визначити шляхи критичного переосмислення дворянсько-буржуазної російської візантинології і підсумувати зроблене радянськими істориками [42, с. 10].

Насамперед Г. Н. Лозовик вірно, хоча й не без деяких вульгарних перебільшень, розкриває зв'язок російської дореволюційної візантинології з політичними прагненнями самодержавства. Показуючи крах старої буржуазної візантистики, він підкреслює, що «новий зміст не міг відразу влитися в застарілі міхи», треба було спочатку очистити їх від згубного духу «великодержавних мрій панславістського імперіалізму» [26, с. 229]. Однак викриваючи реакційні, панславістські тенденції в дореволюційній російській візантинології і славістиці, Г. Н. Лозовик разом з тим без достатніх підстав приписує їх всім без винятку російським візантиністам і проголошує підступами «панславістського імперіалізму» кожен спробу висвітлити роль слов'янських елементів у соціально-економічних і етнічних процесах на території Східноримської імперії. Він піддає сумніву навіть такий цілком безперечний факт, як слов'янізація Балканського півострова [26, с. 236]. Більше того, він навіть звинувачує одного з сучасних йому закордонних візантинологів Джона Бері у схильності «до слов'янофільських викрутасів» [27, с. 247] лише за те, що той насмілювався говорити про вплив слов'ян на історичну долю Візантії. Г. Н. Лозовик критикує також радянського ві-

заңтинознавця І. І. Соколова, який доводив наявність у середньовічній Фессалії вільної селянської громади і дрібного землеволодіння, вважаючи, що подібні відкриття нав'язані «панславистським напрямком візантинології минулого століття» [26, с. 233]. Очевидно, Г. Н. Лозовик не розібрався як слід у марксистських положеннях щодо розвитку феодалізму не тільки в Південно-західній, а й у Південно-східній Європі. Про це свідчать і твердження з його статті про Ф. І. Успенського, що не слов'яни омолодили Візантію, а «епоха латинського панування» в першій половині XIII ст. [28, с. 111].

Недостатньо глибоке розуміння Г. Н. Лозовиком діалектико-матеріалістичного марксистського методу негативно відбилося і на його оцінці методологічних позицій російських візантинологів. Він справедливо ставить російське візантинознавство на перше місце в світі [26, с. 229], особливо у вивченні земельних відносин і селянського землеволодіння у Візантії [26, с. 238]. Але разом з тим явно переборщує, коли пише в 1929 р., що голова російської дореволюційної візантиністики академік Ф. І. Успенський «ще 40 років тому «говорив прозою» в стилі марксизму» [28, с. 114]. Однак, в чому ж саме полягав «марксистський стиль» у «прозі» відомого буржуазного візантиніста, Г. Н. Лозовик пояснити, зрозуміло, не може. Голослівне і його твердження про емігранта А. А. Васильєва як про візантиніста, котрий немовби стоїть «цілком на рівні озброєного марксистським методом історика» [26, с. 238]. Як бачимо, Г. Н. Лозовик ще не був достатньо підготовлений до критичного, з послідовно марксистських позицій переосмислення методологічних основ буржуазної візантинології. Це завдання виявилось під силу лише наступному поколінню радянських візантинознавців. Значення ж розглянутих робіт Г. Н. Лозовика в тому, що він уперше в радянській історичній науці розкрив класову обумовленість реакційних тенденцій дворянсько-буржуазної візантинології в Росії і обгрунтував необхідність відмежуватися від них.

Дальше зміцнення радянського суспільства, посилення боротьби з залишками буржуазної історіографії в нашій країні, методологічні дискусії кінця 20-х років, на яких було піддано критиці буржуазно-націоналістичні рецидиви в українській історіографії [40, с. 25—26] та ідейно-методологічні позиції відомого спеціаліста з загальної історії на Україні, академіка В. П. Бузескула¹ [37, с. 158] — все це, безумовно, допомогло деяким представникам старшого покоління істориків усвідомити безперспективність тупцювання і ідеалістичному тупіку і зробити перші кроки у переході на позиції все більш міцніючої марксистської історичної науки. Одним з таких вчених на Ук-

¹ На методологічні помилки вже розглянутої вище історіографічної праці В. П. Бузескула вказав також у передмові до її видання академік В. П. Волгін [6, с. 4—5].

раїні був досить відомий історик-славіст професор М. В. Бречкевич.

І. М. Балінський і Г. Н. Лозовик, хоч і одержали історичну освіту в дореволюційний час, але наукову роботу в галузі славістики і візантиністики розпочали за Радянської влади. М. В. Бречкевич же ще до Жовтня став відомим спеціалістом з середньовічної історії західних слов'ян. Від свого вчителя, визначного історика-славіста А. М. Ясинського, він успадкував інтерес до питань соціально-економічного розвитку західно-слов'янських країн. Однак висвітлював ці питання у дореволюційних працях з позицій позитивістської ліберально-буржуазної історіографії [36, с. 511—512].

У 1923 р. М. В. Бречкевич переїздить із Казані до Дніпропетровська, де очолює сектор загальної історії на кафедрі українознавства історико-філологічної секції місцевого наукового товариства при УАН [21, с. 37]. Тут він зосередив увагу на вивченні джерел з історії середньовічного церковно-феодального землеволодіння на нижній Вислі [13, с. 173], а в 1929 р. видав вагоме дослідження про розвиток і занепад Східно-поморського князівства [44]. На той час М. В. Бречкевич вже усвідомив необхідність переходу на позиції діалектико-матеріалістичної методології. У 1928 р. в одній із оглядових статей про радянську історіографію західноєвропейського феодалізму він закликав радянських істориків «добре озброїтись власними науковими дослідженнями, щоб боротьба за історичний матеріалізм була успішною і на ниві загальної історії» [5, с. 177].

Стремління М. В. Бречкевича до матеріалістичного розуміння історії виявляється не тільки в змісті, а й у побудові дослідження середньовічної історії поморських слов'ян [4]. Насамперед в ній висвітлюються розвиток виробництва, землеволодіння і торгівлі, яким відводиться найбільше місця [4, с. 10—73], а потім уже політичні події [4, с. 73—105]. М. В. Бречкевич не тільки критикує буржуазних полоністів-медієвістів за зневагу до соціально-економічних питань, а й виявляє чітке розуміння їх визначної ролі. Не чуже йому й розуміння класового антагонізму у феодальному суспільстві. Класові суперечності поглиблюються, пише М. В. Бречкевич, в міру того, як «головним знаряддям виробництва — землею остаточно оволодівають пануючі групи» [4, с. 47]. Він також підкреслює те, що закріпачення селян настає з втратою ними «власності на знаряддя виробництва» [4, с. 48].

Однак дійсної картини розвитку феодалізму у східно-поморських слов'ян дослідник не відтворює, бо модернізує характер середньовічної торгівлі і перебільшує її значення в феодальному суспільстві. Наприклад, у розвитку «економічного обміну» М. В. Бречкевич вбачає майже основну і єдину причину виникнення Польської держави [4, с. 23], відводячи провідну роль

у феодальному Східно-поморському князівстві торговому капіталу [4, с. 60]. За це його цілком слушно, але занадто суворо, докоряє О. Л. Вайнштейн [9, с. 79—80], забуваючи, що в 20-х роках так звана концепція торгового капіталізму була взагалі дуже поширена в радянській історіографії. До того ж праця М. В. Бречкевича у порівнянні з досить модними тоді абстрактно-схематичними роботами про феодалізм помітно виграє завдяки солідній джерелознавчій основі і конкретно-історичному підході. Його дослідження і зараз може стати в пригоді тому, хто вивчає середньовічну історію Польщі. Все це не дозволяє беззастережно погодитися з О. Л. Вайнштейном, який вважає розглянуте дослідження М. В. Бречкевича яскравим прикладом «чисто зовнішнього пристосування до марксизму» [9, с. 80]. Безумовно, ближчий до істини А. Е. Москаленко, коли пікрєлює щире прагнення старого вченого оволодіти марксистсько-ленінською методологією [[34, с. 108].

Таким чином, у процесі боротьби проти залишків буржуазної історіографії в нашій країні наприкінці 20-х років намітилися деякі зрушення і на Україні в галузі середньовічної історії зарубіжних слов'ян і Візантії. Останні славістичні дослідження І. М. Балинського, М. В. Бречкевича, Г. Н. Лозовика з історії візантинознавства помітно відрізняються від праць представників старої професури, що працювали в той час в наукових установах УРСР, як широтою і значимістю поставлених проблем, так і прагненням до матеріалістичного підходу в оцінці явищ середньовічної історії зарубіжних слов'ян та критичного переосмислення з цих позицій історіографічної спадщини дворянсько-буржуазної славістики і візантинології. Вказані у даній статті тенденції розвитку на Україні 20-х років історіографії середньовічної історії зарубіжних слов'ян і Візантії були, звичайно, проявом загального процесу революційної перебудови суспільних наук, що проходив на той час у Радянському Союзі. Кінцевим наслідком цієї перебудови стала остаточна перемога марксистсько-ленінської методології у всіх галузях радянської історичної науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балинський І. Феодалізм у Польщі. Праці комісії по вивченню західноруського та українського права (далі ПКІЗУП), в. 3, К., 1927.
2. Барвінок В. І. Роль балканських слов'ян в історії Візантії за IV хрестового походу.—Збірник історико-філологічного відділу УАН (далі Зб. ІФУАН), № 51, К., 1927.
3. Білецький О. І. та інші. Павло Миколайович Попов. К., 1961, 82 с.
4. Бречкевич М. Східно-поморське князівство та його занепад.—Наук. записки історико-філологічної секції Дніпропетровського наукового при УАН товариства, вип. 1, Дніпропетровськ, 1929.
5. Бречкевич М. Доба західно-європейського феодалізму в новітніх працях радянських істориків.—«Україна», 1928, № 6.

6. Бузескул В. П. Всеобщая история и ее представители в России XIX и нач. XX в., ч. I, Л., 1929, 254 с.
7. Бузескул В. П. Всеобщая история и ее представители в России XIX и нач. XX в., ч. II, Л., 1931, 240 с.
8. Бузескул В. П. Общий очерк научной деятельности Ф. И. Успенского.— Сб. памяти академика Федора Ивановича Успенского (1848—1928)», Л., 1929.
9. Вайнштейн Л. История советской медиевистики. Л., 1968, 422 с.
10. Василенко А. Н. Пам'яті Івана Мартиновича Балинського.— ПКІЗУП, в. 3, К., 1927.
11. Гурницький К. І. Кримський як історик. К., 1971, 182 с.
12. Звідомлення відділу за 1926 рік. Доповіді, що їх зачитали співробітники відділу.— Записки історико-філологічного відділу УАН (далі ЗІФ УАН), кн. 16, К., 1928.
13. Звіт про роботу Дніпропетровської науково-дослідної кафедри українознавства.— «Наука на Україні», 1927, № 2—4.
14. Звідомлення Української Академії наук (далі ЗУАН) за рік 1919. К., 1920.
15. ЗУАН за 1923 рік. К., 1924.
16. ЗУАН за 1924 рік. К., 1925.
17. ЗУАН за 1926 рік. К., 1927.
18. ЗУАН за 1927 рік. К., 1928.
19. Іван Андрійович Линиченко.— «Україна», 1927, № 3.
20. Клименко П. Роздільничий акт на маєтки Хоткевичівські 1587 р.— ЗІФ УАН, кн. 16, К., 1928.
21. Комаренко Н. В. Утворення та діяльність історичних кафедр на Україні в 20-х рр.— «Історіографічні дослідження в УРСР» (далі ІДУ), вип. 4, К., 1971.
22. Комаренко Н. В. Вклад Українського інституту марксизму-ленізму у розвиток історичної науки (1922—1931 рр.)— ІДУ, вип. 5, К., 1973.
23. Кримський А. Е. Що зроблено на Україні в царині історично-філологічних наук за десятиліття 1917—1927 рр.— ЗІФ УАН, кн. 16, К., 1928.
24. Лозовик Г. Е. Історія класової боротьби з найстаріших часів. Харків, 1926, 123 с.
25. Лозовик Г. Н. Общество на заре промисленого капіталізму М.—Л., 1928, 120 с.
26. Лозовик Г. Н. Десять лет русской византинологии (1917—1927 гг.)— «Историк-марксист», 1928, № 7.
27. Лозовик Г. Н. Джон Бері як історик Візантії.— «Прапор марксизму», 1929, № 6.
28. Лозовик Г. Н. Памяти Ф. И. Успенского.— «Историк-марксист», 1929, № 9.
29. Ленинградский филиал архива АН СССР, фонд, 825, опись 1, № 19.
30. Митряев А. И. Изучение в украинской советской историографии средневековой истории зарубежных славян.— «Славянская историография и археография». М., 1969.
31. Міщенко Ф. І. З історії східно-візантійської культури. Етюд I. ЗІФ УАН, кн. 7—8, К., 1927.
32. Міщенко Ф. І. З історії східно-візантійської культури. Етюд 2. ЗІФ УАН, кн. 10, К., 1927.
33. Міщенко Ф. І. «Антигани» не цигани.— Зб. ІФ УАН, № 51,— К., 1927.
34. Москаленко А. Е. М. В. Бречкевич (1870—1963) и его работы по истории поморских славян.— «Славянский сборник», Саратов, 1927.
35. Наука и научные работники СССР, ч. II, Л., 1926, 354 с.
36. Очерки истории исторической науки в СССР, т. III, М., 1963, 839 с.
37. Очерки истории исторической науки в СССР, т. IV, М., 1966, 853 с.
38. Попов П. М. Початок друкарства у слов'ян з додатком «Слов'янські інкунабули київських бібліотек», К., 1924, 122 стор.
39. Потапов П. О. З матеріалів візантійсько-слов'янської історіографії.— Зб. ІФ УАН, 51, К., 1927.

40. Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. К., 1973, 253 с.
41. Список доповідей, зачитаних на засіданнях установ відділу.—ЗІФ УАН, кн. 19, К., 1928.
42. Удальцова З. В. Советское византиноведение за 50 лет. М., 1969, 361 с.
43. «Україна», 1924, № 1—2.
44. «Україна», 1925, № 5.
45. «Україна», 1927, № 5.
46. «Україна», 1928, № 1.

В. С. ШИЛОВЦЕВА

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ У ВИСВІТЛЕННІ РОСІЙСЬКОГО ПРОСВІТИТЕЛЯ І. А. ТРЕТЬЯКОВА

Ім'я І. А. Третьякова вже привертало увагу радянських вчених. У 1952 р. було опубліковано дві його праці — «Слово о происшествии и учреждении университетов в Европе...» та «Рассуждения о причинах изобилия и медлительного обогащения государств как у древних, так и у нынешних народов...» [3]. І. Я. Щипанов у вступній статті до цього видання навів дані з біографії І. А. Третьякова і коротко охарактеризував його суспільно-політичні погляди [3, с. 24]. Більш ґрунтовно, на базі використання архівних матеріалів розповів про І. А. Третьякова та його праці І. С. Бак [8]. Цей автор показав, що вся діяльність І. А. Третьякова мала прогресивний, антикріпосницький і антиклерикальний характер, а в творах його проводилися ідеї буржуазної політичної економії. Розглядаючи економічні погляди І. А. Третьякова, І. С. Бак порівнює їх з поглядами А. Сміта, Тюрго та інших економістів. Вказує він і точку зору І. А. Третьякова на державу та право, а в зв'язку з ними і на деякі питання історії Римської держави. І. С. Бак цілком вірно помітив, що І. А. Третьяков причини змін у формі Римської держави та занепаду імперії пов'язав певною мірою з становищем економіки Риму [8, с. 111—112].

Як «першого політеконома» у Московському університеті характеризує І. А. Третьякова у своїй монографії М. К. Каратаєв [11]. Джерелом усіх громадських благ, пише автор, Третьяков визнавав працю і «виробництво у самій країні». Саме тому він звертав увагу на власність, що належала трудящим [11, с. 28—29]. Прогресивні сторони діяльності І. А. Третьякова як представника демократичної інтелігенції відмічають також М. М. Штранге та І. Я. Щипанов [16, с. 198; 17, с. 274].

Погляди І. А. Третьякова в галузі історії ще не досліджено. А тим часом він мав до неї пряме відношення, бо викладав у Московському університеті римське право та його історію. Ось чому ми і поставили за мету розглянути розуміння І. А. Третьяковим саме деяких питань історії стародавнього Риму.

На жаль, про І. А. Третякова ми знаємо дуже мало¹. Архівні документи незначні і висвітлюють якоюсь мірою лише його навчання за кордоном та перші кроки після повернення [2]. З його праць відомі лише ті, що публікувалися за життя. Це «Слово о происшествии и учреждении университетов в Европе...» (1768 р.), «Слово о римском правлении и о разных онаго переменах...» (1769 р.) та «Рассуждения о причинах изобилия и медлительного обогащения государств как у древних, так и у нынешних народов...» (1772 р.) [5; 6; 7]. Всі вони виголошувалися на урочистих зборах університету як актові промови. І незважаючи на офіційну обстановку, вчений з великою пристрасною відстоював у своїх працях прогресивні думки, антикріпосницькі настрої і просвітительські ідеї.

Народився І. А. Третяков у місті Твері. Батько його був військовим [8, с. 105]. Після закінчення Тверської духовної семінарії І. А. Третяков навчався у Московському університеті. Як одного із найбільш здібних студентів його разом з С. Є. Десницьким послали завершувати освіту до Глазго. На батьківщину І. А. Третяков повернувся доктором прав: у 1767 р. він захистив дисертацію при Глазгівському університеті і видав книгу «О позыве на суд» [4].

З недовірою і підозрою зустріло молодого вченого керівництво університету. Його, як і С. Є. Десницького, примусили скласти екзамени з повного курсу юриспруденції і математики. Протокол екзамену свідчить, що перевірялися не стільки знання І. А. Третякова, скільки напрямок його думок [2, с. 51, 55, 56]. Лише 17 травня 1768 р. І. А. Третяков став екстраординарним професором і почав читати курс римського права та його історію.

Коло питань, які цікавили вченого, було широким. Це підтверджує і тематика, запропонована ним для виголошення актової промови у березні 1768 року: про походження і розвиток університетів у Європі; про походження держав; нещасття, страх і подив — ось причини всякого марновірства; одержує найбільшу користь держава від рабів чи від людей вільного звання та від скасування рабства [2, с. 135, док. 83]. Було дозволено читати першу тему. У 1769 р. він виголосив «Слово о римском правлении и о разных онаго переменах» [5].

Історію державного устрою Риму І. А. Третяков розглядає, починаючи з виникнення Римської держави і до її занепаду в період імперії. Характерно, що І. А. Третяков дотримується періодизації, властивої просвітительській історіографії, і відкидає ту, що пропонувалася офіційною літературою, яка всю

¹ Навіть роки життя його даються по-різному: близько 1735—1779 [див. 2, с. 679—680]; 1735—1776 [див. 8, с. 107; 16, с. 198].

історію людства розглядала з позицій провіденціалізму¹. Бога як творця історії І. А. Третяков не згадує зовсім. Розвиток суспільства він пов'язує з природними явищами. В історії Риму він виділяє період, коли держави ще не було. Далі висвітлює державний устрій у процесі розвитку. Разом з тим він з'ясовує і причини переходу від царського періоду до республіки, а від республіки до монархії.

Римська держава, на думку І. А. Третякова, почала складатися в процесі завоювання римлянами сусідніх народів. Саме тоді римський народ почав об'єднуватися в курії, тріби; зародилася клієнтела та патронат, як форма залежності бідних від багатих. Цікаво, що І. А. Третяков не погоджувався з істориками, які патронат і клієнтелу вважали наслідком законодавчої діяльності та «політичної розсудливості» Ромула. Він обстоював думку про виникнення патронату і клієнтели під впливом «натурального сполучення» громадських інтересів та у процесі розвитку взаємовідносин між багатими і бідними [4, с. 107].

Появу багатих і бідних у суспільстві І. А. Третяков «пов'язував з трудовою діяльністю людей. Природа, підкреслював він, сама ніколи не задовольняла усіх потреб людини. Їжу, житло, одяг людина повинна була здобувати своєю працею. «Духовні запити» її задовольнялися «науками та мистецтвом» [6, с. 354]. Збагаченню держав сприяв розвиток промисловості і торгівлі. Та з «розподілом праці», доводив він, відбувається у суспільстві «розподіл і самих людей — на хазяїв і працівників» [7, с. 337].

Дією природних законів розвитку суспільства пояснював І. А. Третяков і походження царської влади, сенату та інших органів державного управління в Римі. Спочатку, говорить він, у Римі з'явилися воєначальники, що керували родами, або колінами. В «силу відносин, що складалися між колінами, вожді колін мали вирішувати питання, що стосувалися життя всього суспільства». Ось тоді і склався сенат. «Ті ж самі обставини», за І. А. Третяковим, зумовили появу і верховного правителя, «государя», «вождя і голови нації» [4, с. 108]. Як бачимо, природи і походження римського роду він ще не розумів. Та не вдаючись до подробиць про фактичну сторону розповіді І. А. Третякова (він виходив з рівня знань свого часу), треба визнати: розвиток органів державного управління в зв'язку з змінами у родовій організації Риму показано вірно.

Цікаві думки І. А. Третякова з приводу реформи Сервія Туллія.

До проведення реформ, вважав І. А. Третяков, Сервія Туллія спонукали об'єктивні обставини, а саме — розвиток держав-

¹ Наприклад, як основні посібники з історії стародавнього світу у Московському університеті до кінця 18 ст. використовувалися книги І. Фрейера [15] і І. Боссюе [9], в основі періодизації яких була «Біблія». Крім того, в них доводилося, що долю всіх держав вирішує бог, який і призводить до змін в «імперіях» [9, с. 3—4, 84].

ного апарату та оподаткування римського народу. Спочатку державний апарат Риму був невеликим і утримувався лише за рахунок державних земель та військової наживи. З розвитком держави і державного апарату цих коштів стало невисистачати. Ось тоді-то і почали обкладати римське населення податками. Реформа Сервія Туллія, доводив І. А. Третяков, поділяючи з цього питання погляди французького просвітителя Г. Маблі, проводилася з метою прибуткового оподаткування. Причому бідні люди ніяких податків не платили [4, с. 117—118].

Рационалістичні ідеї пронизують погляди І. А. Третякова на зміни в управлінні римською державою. Причин, які викликають ці зміни, на його думку, багато, а діють вони настільки «сукупно», що не завжди можна й розібратися, яка з них найголовніша. В життя держави, незалежно від форми державного устрою, вони входять поступово й непомітно [4, с. 102—103]. Ліквідацію царської влади в Римі він докладно не розглядає, а слідом за Тітом Лівієм пише, що римський народ не витримав зловживань царя Тарквінія Гордого і вигнав його. Так виникла республіка.

Занепад республіканського устрою І. А. Третяков пов'язував з цілим рядом причин, виділяючи наслідки загарбницької політики римлян. Пограбування сусідніх народів поширювало у Римі непомірну розкіш, збільшувало нерівність, сприяло появі презирливого ставлення до праці.

Крім того, загарбницькі війни привели до значного збільшення території Римської республіки, що змусило тримати в кожній провінції цілі армії, які поступово ставали грізною силою в руках окремих полководців. Саме це й дало змогу Суллі, Крассу, Помпею, Цезарю посягати на «вільність народу». Август же повалив республіку остаточно і встановив монархію [4, с. 128—129].

Думку про зв'язок кризи та падіння Римської республіки з природними причинами висунули в своїх працях західноєвропейські просвітители і зокрема Ш. Монтеск'є та Г. Маблі. Розглядаючи причини «величі та падіння» римлян, вони відмічали, як один з наслідків загарбницької політики Риму, поширення розкоші та багатства, а також надмірне збільшення території республіки. Розкіш та багатство, писав Ш. Монтеск'є, підірвали моральні устої римського народу. А сенат не міг контролювати дії «генералів і їх армій», бо вони були віддалені від Риму. Безконтрольні генерали втратили доброчесність римських громадян і зовсім перестали підкорятися сенатові. Республіка загинула [12, с. 86].

І. А. Третяков посилається на Ш. Монтеск'є і Г. Маблі, а їх погляди та ідеї про зв'язок причин занепаду Римської республіки з наслідками загарбницької політики трактує по-своєму. Він підкреслює, що награвовані багатства викликали не тільки

«розкіш і нерівність», а й презирство до праці»¹. Полководці перестали підкорятися сенатові не тільки через те, що втратили добродетель, а й тому, що мали у своїх руках велику реальну силу для повалення республіки і встановлення диктатури — армію, яку задаровували награбованим добром [4, с. 127].

Імперію, доводив І. А. Третяков, крім морального занепаду суспільства, поширення «ледарства, розбещеності та неробства» (а це все пагубно відбилося на розвиткові науки), підточували також «марнотратство у витрачанні» зібраних республікою багатств та значне погіршення становища народних мас [4, с. 129—130].

Прогресивність поглядів І. А. Третякова безперечна. В умовах засилля церковно-схоластичної науки він з університетської кафедри доводив, що історію творять звичайні люди і їх пристрасті. Всупереч твердженню істориків, які так чи інакше походження людини, влади та законів пов'язували з богом, І. А. Третяков відстоював природне походження і влади, і держави, і змін, що відбуваються в управлінні останньою. Політичні зміни в державах — наслідок «внутрішніх хвилювань», котрі виникають через «незадоволення на правительствующих» [4, с. 102—103]. Честолюбні помисли римських полководців І. А. Третяков пояснював об'єктивними причинами, а не бажанням бога через них «приборкувати підлеглих». І. А. Третяков прагнув трактувати зміну у римському устрої і суспільному житті з передових позицій історичної науки. І хоч дійсних причин історичного розвитку він ще не міг бачити, а тому перебільшував значення в історичному процесі науки та освіти, його погляди суперечили офіційним концепціям і були розвитком просвітельської історіографії. Ідучи за К. Марксом, можна сказати, що І. А. Третяков належав до числа тих істориків, «які стали розглядати державу людськими очима і виводити її природні закони з розуму і досвіду, а не з теології» [1, с. 105].

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. Передовиця в № 179 «Kölnische Zeitung». — К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, с. 88—107.
2. Документи і матеріали по історії Московського університету другої половини XVIII века, т. III. М., Изд-во Моск. ун-та, 1963, 518 с.
3. Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века, т. 1, М., Госполитиздат, 1952, 712 с.
4. Речи, произнесенные в торжественных собраниях императорского Московского университета русскими профессорами оного с краткими их жизнеописаниями. М., 1820, с. 104—131.
5. Третяков И. А. Слово о римском правлении и о разных оного переменах. М., 1769, 29 с.
6. Третяков И. А. Рассуждения о причинах изобилия и медлительного обогащения государств. — Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века, т. 1, М., Госполитиздат, 1952, с. 352—360.

¹ Саме тут І. А. Третяков навів цитату із творів Ціперона, а також послався на Полібія [4, с. 125, 126].

7. Третьяков И. А. Слово о происшествии и учреждении университетов в Европе.— Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века, т. 1, М., Госполитиздат, 1952, с. 336—352.
8. Бак И. С. Общественно-экономические воззрения И. А. Третьякова.— «Вопросы истории», 1954, № 9, с. 104—113.
9. Боссюэт И. Б. Разговор о всеобщей истории. Пер. с фр. В. Наумова, ч. 1, М., 1761, 114 с.
10. История Московского университета, т. 1. М., Изд-во Моск. ун-та, 1955, 563 с.
11. Каратаев Н. К. Экономические науки в Московском университете. М., Изд-во Моск. ун-та, 1956, 344 с.
12. Монтескье Ш. Размышления о причинах величия и падения римлян.— Избранные произведения. М., Госполитиздат, 1955, с. 49—151.
13. Новицкий Г. А. Развитие науки в Московском университете во второй половине XVIII века.— «Вестник Московского университета», 1961, № 6, с. 16—26.
14. Поздеева И. В. Изучение древней истории и древних языков в Московском университете в 50-е — 70-е годы XVIII века.— «Вестник древней истории», 1962, № 3, с. 3—23.
15. Фрейер И. Краткая всеобщая история с продолжением оной до самых нынешних времен. М., 1769.
16. Штранге М. М. Демократическая интеллигенция России в XVIII веке. М., 1965, 305 с.
17. Шипанов И. Я. Философия русского просвещения второй половины XVIII века. М., Изд-во Моск. ун-та, 1971, 285 с.

В. Я. РЕВЕГУК

ПЕРШІ КРОКИ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО БУДІВНИЦТВА В ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції розбила всі перепони, поставлені експлуататорами на шляху культурного розвитку трудящих. Але щоб перейти до соціалізму треба було виконати величезну роботу. «Без поголовної письменності, — писав В. І. Ленін, — без достатнього ступеня тямучості, без достатнього ступеня приучення населення до того, щоб користуватися книжками... без цього нам своєї мети не досягти» [1, с. 415]. Першочерговим завданням культурної революції В. І. Ленін вважав демократизацію культури, оволодіння культурною спадщиною минулого, ліквідацію неписьменності, зв'язок з соціалістичним будівництвом, створення своєї власної народної інтелігенції.

Керуючись вказівками В. І. Леніна, Рада Народних Комісарів Донецько-Криворізької республіки, утвореної на IV обласному з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів (27—30 січня 1918 р.), з перших днів свого існування взялася за культурне будівництво. Питанню культурно-освітньої роботи в Донецько-Криворізькому басейні на початку 1918 р. радянська історична література останніх років відвела чимало місця [16—19], але

розглядається воно здебільшого в плані культурного будівництва на Україні. Діяльність же Раднаркому ДКР, місцевих партійних, радянських і профспілкових органів басейну в цій галузі висвітлена мало. Крім того, вона ще не стала предметом спеціального дослідження. Дана стаття є спробою заповнити якоюсь мірою цю прогалину. Працюючи над нею, автор використав документи місцевих державних архівів та матеріали, опубліковані в збірниках, періодичну пресу та існуючу літературу.

У декларації Ради народних комісарів ДКР, прийнятій у зв'язку з початком діяльності, говорилося, що Раднарком відразу ж розгорне роботу в галузі позашкільної освіти та дошкільного виховання і насамперед розпочне створення численних «колоній для дітей трудової бідноти, «введення загального безплатного навчання та перебудови школи на основі однотипності трудового принципу самоуправління учнів і політехнічної освіти» [6, с. 4].

Організуючим центром по перетворенню в життя вказівок Комуністичної партії та її вождя В. І. Леніна в галузі культурно-освітнього будівництва на території ДКР був обласний комісаріат народної освіти. Програму його діяльності затвердило спільне засідання обласного виконавчого комітету Рад та Раднаркому ДКР 18 лютого 1918 р. [14, 22/II 1918 р.]. Але для втілення її в життя треба було організувати нову систему народної освіти і народної школи у відповідності з інтересами соціалістичної держави, духовними запитами трудящих, в інтересах швидкого піднесення їх культурного рівня. Уже в лютому—березні 1918 р. повсюдно в басейні існували комісії (комісаріати) або відділи народної освіти при виконавчих комітетах Рад. Відділи народної освіти створювалися у вигляді колегій з представників радянських і прогресивних громадських організацій, які мали відношення до освіти, а також передових учителів та працівників культурно-освітніх установ. 19 лютого 1918 р. комісаріат освіти ДКР повідомляв, що він розпочав організацію «обласної комісії у справі народної освіти на засадах залучення до її діяльності робітничих організацій, громадських установ, кращих педагогічних сил і учнів» [10, 19/II 1918 р.].

В інструкції місцевим комісарам народної освіти говорилося, що вони мають керувати учбовими закладами, організацією дошкільного виховання та позашкільної освіти. Іншими словами, вони мусили піклуватися про збереження і розширення шкільної мережі, про збільшення кількості учнів та вчителів. У справі дошкільного виховання особлива увага зверталася на розвиток дитячих літніх таборів, для яких передбачалося реквізувати дачі, особняки та використовувати казарми. Комісари народної освіти мали вести також боротьбу з неписьменністю дорослого населення, відкривати безплатні вечірні школи, курси та ін. [2, с. 707—710].

Зрозуміло, виконати завдання культурно-освітнього будівництва, спираючись на старий буржуазний апарат міністерства освіти, було неможливо. Тому, керуючись постановами Раднаркому РРФСР та Радянського уряду України про перебудову системи народної освіти, Раднарком ДКР 19 лютого 1918 р. звільнив від обов'язків попечителя Харківського учбового округу професора Красуського. Всі справи учбового округу було передано обласному комісаріатові народної освіти, а його діловодство — особливій комісії по ліквідації справ попечительства [6, с. 8—9]. З 1 квітня звільнялися і всі окружні інспектори Харківського учбового округу [11, 31/III 1918 р.]

26 лютого обласний комісаріат освіти впровадив у життя декрет Раднаркому РРФСР від 21 січня 1918 р. «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», за яким викладання релігійного віровчення у державних та приватних навчальних закладах не допускалося, а всі його вчителі звільнялися від роботи [8, ф. Р-2109, оп. 1, од. зб. 267, арк. 2—3].

Перебудовуючи народну освіту, Раднарком ДКР спирався на широку підтримку місцевих Рад, демократичної частини вчителів та учнів старших класів. 20 березня з ініціативи Олександра-Грушевської Ради відбулися загальні збори вчителів, батьківських комітетів та учнів старших класів за участю представника Раднаркому Андреева, які ухвалили «продовжити свою роботу на ниві народної освіти згідно з положенням комісаріату освіти разом з представниками Радянської влади» [10, 26/III 1918 р.]. Рада селянських депутатів с. Нова Водолага Валківського повіту одним з основних завдань вважала «підняти культуру серед народу, влаштувати ясла для бідних дітей, ремісничє училище, школи, лікарню» [13, 3/III 1918 р.]. Куп'янська повітова Рада зобов'язала свій виконавчий комітет «прагнути до того, щоб справа освіти була доведена до вищого рівня, бо тільки культурна Росія може бути країною багатою» [3, с. 391].

Поряд з навчальною роботою перебудовувалась і виховна, запроваджувалися нові її форми. Якщо до Жовтневої революції школи мали чисто освітній характер і були провідниками релігійно-монархічних поглядів, то тепер під керівництвом Комуністичної партії вони стали вогнищами виховання молоді в дусі марксистсько-ленінської ідеології. 22 лютого 1918 р. культурно-освітня комісія Катеринославської Ради ухвалила «ввести в останніх класах чоловічих і жіночих середніх учбових закладів політичні співбесіди по 1 годині на тиждень» [19, с. 128].

Незважаючи на величезні труднощі, викликані розрухою та наступом австро-німецьких інтервентів, місцеві Ради вживали всіх заходів до збереження і розширення мережі шкіл, подавали їм необхідну допомогу. Обласний комісаріат освіти не дозволяв без відома органів Радянської влади закривати учбові за-

клади і самовільно залишати свою роботу вчителям [11, 18/III 1918 р.]. У відповідь на дії контрреволюційних елементів Катеринославський губернський виконавчий комітет Рад 25 лютого 1918 р. прийняв спеціальну постанову, в якій попереджав, що закриття шкіл вважається саботажем, наказав негайно відновити їх діяльність, а винних «притягти до суду революційного трибуналу і покарати з усією суворістю законів революційного часу» [4, с. 307—308]. Дружківська Рада робітничих і солдатських депутатів на своєму засіданні 13 березня 1918 р. зобов'язала заводський комітет металургійного заводу «привести приміщення для народної школи в належний порядок» [8, ф. Р-2620, оп. 1, од. зб. 9, арк. 119], відремонтувати казарму для робітників під школу [8, ф. Р-2620, оп. 1, од. зб. 17, арк. 280]. Рада затвердила суму в 965 крб., витрачену на закупку підручників, і виділила для цієї мети ще 500 крб. [8, ф. Р-2620, оп. 1, од. зб. 1, арк. 119].

Завдяки ленінській національній політиці трудящі України звільнилися від ганебних національних обмежень, дістали право здобувати освіту рідною мовою. Органи Радянської влади на місцях стали вводити в школах вивчення української мови. Як відзначалося на Харківському губернському вчительському з'їзді, що працював у кінці лютого 1918 р., цей процес розвивався успішно. Так, у Богодухівському повіті викладання українською мовою велося у 25 школах. У Харкові побажало вивчати українську мову більше 3000 учнів, була відкрита також гімназія з українською мовою навчання [15, 26/II 1918 р.].

Раднарком ДКР вже в перший місяць своєї діяльності звільнив дітей бідноти від плати за навчання в середніх школах. Спеціальним циркуляром обласний комісаріат народної освіти пояснив, що виключення з школи учнів, які не внесли плати за навчання, недопустиме [11, 18/III 1918 р.].

Перелом у культурному житті народу після Жовтневої революції особливо яскраво виявився в швидкому розгортанні системи позашкільної освіти. Велику роль тут відіграли педагогічні праці Н. К. Крупської. 23 лютого 1918 р. в газеті «Донецкий пролетарий» була надрукована її стаття «Як організувати справу позашкільної освіти в країні», а 24 березня — «Завдання позашкільної освіти». Позашкільний відділ обласного комісаріату народної освіти став організаційним, науково-методичним і координаційним центром по ліквідації неписьменності. Він опирався на підтримку і участь широких трудящих мас і місцевих Рад у створенні позашкільних закладів. У містах і селах області було відкрито численні вечірні школи, гімназії та курси. Лише в Харкові з часу встановлення Радянської влади і до кінця лютого 1918 р. було організовано понад 20 гімназій і реальних училищ для дорослих, де набувало освіти близько 2000 чоловік [10, 23/II 1918 р.].

21 січня 1918 р. за ініціативою робітників у Харкові було відкрито «Робітничий технікум» — другий на Україні вищий учбовий заклад (перший було створено в Києві), який мав готувати «технічних керівників і службовців із середовища робітників». Кошти для створення технікуму виділили фабрично-заводські комітети міських підприємств [10, 21/I 1918 р.].

Характерною є організація навчального процесу двомісячної вечірньої показової школи, яка існувала при курсах Харківського товариства письменності. Школа мала чотири відділення (класи), з яких до першого приймали неписьменних, а до трьох інших — малописьменних. У школі викладалися арифметика, російська мова та література, історія, географія. Під час навчання використовувалися унаочнення. Серед слухачів, віком 16—40 років, переважали жінки [7, ф. 200, оп. 1, од. зб. 510, арк. 3, 4, 11—14, 41].

Для розгортання позашкільної освіти потрібні були кадри фахівців-організаторів. Для виховання їх у Харкові 28 лютого 1918 р. відкрилися двомісячні вечірні курси, де навчалося 87 чоловік. 115-годинна програма курсів охоплювала елементи політичних знань, методику проведення занять з дорослими та викладання окремих предметів, організацію шкіл і курсів для дорослих, використання унаочнень, організацію бібліотек [7, ф. 200, оп. 1, од. зб. 515, арк. 22, 82].

Значну роль у підвищенні загальноосвітнього і культурного рівня відіграли університети та робітничі клуби, відкриті у Краматорську, Луганську, Юзівці, Дружківці, Охтирці та інших містах басейну [17, с. 125, 128]. Так, у Харківському народному університеті читались лекції з циклів природничо-історичного, суспільно-економічного та спеціального (гігієна, кооперація, відвідання заводів, музеїв тощо). Викладачі цього університету читали лекції з основ природничих наук і на вечірніх робітничих курсах [14, 10/III 1918 р.].

Активну допомогу органам народної освіти на місцях у справі культурно-освітнього будівництва подавали профспілки та інші робітничі організації. При місцевих радах професійних спілок існували культурно-освітні комісії або відділи, які займалися ліквідацією неписьменності і малописьменності та професійною підготовкою робітників. Типовою можна назвати роботу культурно-освітньої комісії профспілки металістів і деревообробників Олександрівська. Спочатку вона виявила і взяла на облік неписьменних і малописьменних робітників усіх 11 заводів міста й повіту, де працювали металісти. Для них було відкрито три вечірніх школи, де навчалося 218 робітників та членів їх сімей, в тому числі 68 безробітних [9, ф. Р-564, оп. 1, од. зб. 89, арк. 17, 62—63]. Кожна з вечірніх шкіл мала три відділення (класи) і четверте підготовче для вступу на вечірні технічні курси. Крім російської мови і літератури, тут вивчали

арифметику з елементами геометрії та креслення [9, ф. Р-564, оп. 1, од. зб. 89, арк. 59, 63]. Програма вечірніх технічних курсів, які охоплювали 73 чоловіки, включала, крім загальноосвітніх предметів в обсязі середньої школи, технологію і практику металургійного виробництва [9, ф. Р-564, оп. 1, од. зб. 45, арк. 126—127]. Так, протягом 13—16 березня учні провели екскурсію до Катеринослава, де знайомились з технологією виробництва та обладнанням доменних печей на Брянському та трубопрокатному заводах. Роботу шкіл та курсів постійно контролювала культурно-освітня комісія, яка щотижня одержувала дані про успішність, поведінку та відвідування учнів [9, ф. Р-564, оп. 1, од. зб. 89, арк. 38, 69—70].

Дошкільне громадське виховання дітей було складовою частиною політики Комуністичної партії і Радянської влади у боротьбі за ідейне виховання підростаючого покоління. Тому вже з перших днів існування ДКР у містах і робітничих селищах басейну почали створюватися дитячі заклади, зокрема, дитячі будинки, садки та літні колонії для сиріт і дітей трудящих. Дачі, особняки буржуазії і навіть приміщення монастирів віддавалися дітям. У Маріуполі було відкрито 4 дитячих садки, на утримання яких місцева Рада виділила 12 375 крб [8, ф. Р-1246, оп. 1, од. зб. 34, арк. 221]. Під дитячі будинки були віддані приміщення Покровського чоловічого монастиря у Харкові [10, 28/III 1918 р.] та жіночого у Старобільську [14, 3/III 1918 р.].

Народний комісаріат освіти ДКР виробив широку програму організації літніх колоній для дітей робітників. Він зобов'язав місцеві Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів провести облік дітей, приміщень, підшукати відповідних керівників і співробітників для організації виробничого навчання, організувати постачання літніх колоній продуктами харчування та ін. [11, 26/II 1918 р.].

Розвиток культурно-освітньої справи потребував коштів. Джерела їх мобілізації були різними. Значні кошти виділяв безпосередньо Раднарком ДКР. Так, 15 березня 1918 р. він перерахував обласному комісаріатові народної освіти 200 000 крб. [11, 29/III 1918 р.]. Частково витрати на народну освіту покривалися за рахунок місцевих Рад та профспілок. Для створення спеціального освітнього фонду президія виконавчого комітету Катеринославської Ради ухвалила обкласти всі ресторани міста постійним 20% податком з кожного рахунку клієнтів [12, 22/II 1918 р.].

Звичайно, асигновані й зібрані кошти були невеликими, але й можливості органів Радянської влади в той час були обмеженими. Тому масового характеру набули добровільні відрахування та пожертвування. Наприклад, трудящі Юмашівського рудника, для культурно-освітніх цілей відраховували місцевій Раді 1% свого заробітку [14, 27/III 1918 р.], Дружківського металургійного заводу — 1/2% [8, ф. Р-2620, оп. 1, од. зб. 1,

арк. 117]. Крім того, Дружківська Рада робітничих депутатів зобов'язала правління всіх заводів і фабрик вносити плату за навчання дітей, батьки яких працювали на згаданих підприємствах [5, с. 293—294]. Для відкриття середньої школи в селі Кабанське Куп'янського повіту селяни навколишніх сіл зібрали 7000 крб., а для народної бібліотеки — 500 томів художньої літератури [14, 15/III 1918 р.]. Підтримка й допомога органів освіти радянською громадськістю була однією з важливих передумов успіхів, досягнутих ними в цей час.

Таким чином, за короткий період існування Радянської влади в Донецько-Криворізькому басейні, коли всі сили народу були направлені на боротьбу з австро-німецькими інтервентами, коли матеріальна база для культурного будівництва в ДКР, як і в усій країні, була явно недостатньою, все ж головне й вирішальне у цій справі було зроблено: відкрито широкий доступ трудящим до здобутків культури й науки, ліквідовано реакційну буржуазну систему і розпочато створення нової радянської системи народної освіти, підпорядкованої завданням боротьби пролетаріату та найбіднішого селянства за зміцнення завоювань революції і пропаганді марксистсько-ленінської ідеології.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. І. Ленін. Про кооперацію.— Твори, т. 33, с. 412—415.
2. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сб. документов и материалов в 3-х томах, т. 3. К., 1967, 997 с.
3. Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции. Сб. документов и материалов. Харьков, 1957, 547 с.
4. Октябрь в Екатеринославе. Сб. документов и материалов. Днепропетровск, 1957, 376 с.
5. Борьба за власть Советов в Донбассе. Сб. документов и материалов. Сталино, 1957, 406 с.
6. Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства Республики Советов Донецкого и Криворожского бассейнов. № 1, Харьков, 1918, 18 с.
7. Харківський облдержархів.
8. Запорізький облдержархів.
9. Донецкий облдержархів.
10. Газ. «Донецкий пролетарий», за 1918 р.
11. Газ. «Известия Юга», за 1918 р.
12. Газ. «Звезда» за 1918 р.
13. Газ. «Порыв» за 1918 р.
14. Газ. «Земля и воля» за 1918 р.
15. Газ. «Жизнь» за 1918 р.
16. С. К. Гутянський. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні. К., «Наукова думка», 1965, 272 с.
17. І. Д. Золотоверхий. Становлення української радянської культури (1917—1920 рр.). К., «Наукова думка», 1961, 424 с.
18. Гриценко М. С. Нариси з історії школи в УРСР (1917—1965). К., «Радянська школа», 1965, 260 с.
19. І. В. Пуха. Перший етап боротьби за утвердження радянської школи на Україні.— Розвиток народної освіти і педагогічної думки в УРСР (1917—1957). К., 1963, с. 121—148.